

Kyrkosångens Vänners orgelråd

Översikt av dess verksamhet från 1930-talets början

Utgångsläget

För att förstå tillkomsten av Kyrkosångens Vänners orgelråd (KSVO) är det nödvändigt att belysa det rådande läget inom det svenska orgelbyggeriet på 30-talet. Detta kunde uppvisa en betydande verksamhet genom det tiotal etablerade orgelbyggare som dominerade orgeltillverkningen i vårt land. Man var främst inriktad på att bygga nya orglar. Även om våra orgelbyggare kunde åberopa traditioner från äldre tider är det påfallande att intresset för det äldre orgelbeståndet icke var särdeles stort.

Mötet med det gamla orgelbeståndet utlöste en konflikt mellan gammalt och nytt orgelbyggeri, en konflikt som det skulle visa sig vara svårt att föra till godtagbara lösningar. Det dåtida orgelbyggeriet, där det hantverksmässiga fått träda tillbaka för ett mera fabriksdominerat byggnads sätt, var mer intresserat av att bygga nytt. Det var enklare att fortsätta efter inkörda mallar än att befatta sig med bedömningar av tidigare tillämpade byggnadsprinciper. Man hade tappat kontakten med den gamla orgelns utrustning med sleiflådor och dess mekaniska anläggning i traktur och registratur. Det nya orgelbyggeriet arbetade på ett enklare sätt. De flesta orgelbyggare använde en ny typ av pneumatisk luftlåda, den s k Røosevelt-lådan (med små faltbälgar placerade i omedelbar närhet av piporna). Tillverkningen kunde standardiseras. Härtill kom att förbindelsen mellan tangent och spelventil förenklades. Sedan den s k rörpneumatiken allmänt accepterats av orgelbyggarna kunde förbindelsen mellan tangent och spel-

ventil regleras med lättböjliga blyrör genom vilka den genomströmmande luften utförde det arbete som mekaniken tidigare utträttat genom ett sinnrikt och invecklat system av smala träribbor (abstrakter), vinklar och väl-lar (något grövre träribbor för rörelseöverföring i sidled), sammanhållna av en mängd muttrar och lagringar.

Det blev ett olustigt och därtill tidsödande företag att behöva handskas med förslitna och skramlande mekaniker. Orgelbyggarens intresse för att hellre bygga nytt sammanföll också ofta med vederbörande organists önskan att få ett tidsenligt instrument, lätt att hantera och därtill försett med de stämmor som då var aktuella och ansågs nödvändiga. Den förhärskande rörpneumatiken som vid sekelskiftet hade besegrat såväl sleiflådan som mekaniken hade på ett ödesdigert sätt ingripit icke endast i orgelns tekniska konstruktion utan i hela dess utgestaltning och uppbyggnad. Medan den mekaniska orgeln på grund av sin konstruktion framtvingat en logisk och koncentrerad uppställning av luftlådor och pipverk, en uppställning som i de gamla orglarna återspeglades i prospektets ljudande fasadpipor, kunde man nu utan några hämningar placera den nya orgelns luftlådor nära nog var som helst, ofta bakom en stum kulliss av icke ljudande pipor i allt annat än orgelmässiga men icke sällan fantasifulla grupperingar.

Den gamla orgeln blev ett lätt byte för den aktuella orgelsynen. Den råkade i farozonen och utdömdes icke sällan på lösa grunder där de tekniska svagheter fick falla ut-

slaget. De vanligaste argumenten var att den gamla orgeln var tungspelad i jämförelse med den nya. Tonkvaliteten beaktades föga. För de tekniska uppfinningarna (koppel i överflöd, kombinationer, rullsvällare m m) försummade man en finare klanglig värdering. Den sjungande tonen i de äldre sleiflådeorglarna, grundad på väl avvägda *pipmensurer* (förhållandet mellan pipornas vidd och längd, höga och låga uppskärningar m m) i principaler, flöjter, gambor och gedackter fick vika för den strävare och okänsligare tonen i serietillverkade pipor, uppradade utan större hänsyn till tonsammansmältning.

Tekniken firade triumfer och spelbordet kom i centrum med en utrustning av knappar, vippor och trampor som visserligen underlättade spelsättet men icke sällan inkräktade på ett mera differentierat och kräset val av stämmor i jämförelse med den tidigare registreringen för hand. Genom införande av rörpneumatiken kunde spelklaviaturen lösgröas från själva orgeln. Spelbordet kunde placeras vid sidan av orgeln. Genom denna anordning kunde man visserligen bereda plats för kyrkokören i mitten av läktaren. Men en praktisk olägenhet var att organisten blev skild från sitt instrument, vilket han tidigare trakterat vänd mot detsamma. Detta att organisten vände ryggen mot församlingen återkom ofta som ett argument för ett fristående spelbord.

Man fäste mindre avseende vid tonkvalitet i samband med tonalstring i olika typer av luftlådor och förbisåg att själva tonansatsen spelar en viss roll. I sleiflådan sker tonansatsen mjukare beroende bl a på att spelventilen öppnas varsamare och att luften har en förlängd väg att passera. I Roosevelt-lådan sker tonansatsen närmare pipan och betydligt snabbare, alltför hastigt och oförberett. Härtill kommer att det lägre lufttrycket i sleiflådan ger den mjukare ansatsen medan det högt uppdrivna lufttrycket i den pneumatiska lådan ger en kärvar och okänsligare ton.

Ett annat fenomen gäller resonansmöjligheterna i de olika lådtypeperna. I sleiflådan är det så vist inrättat att pipor med *samma ton* står på samma luftkancell. Detta möjliggör en spontan samordning av svängningstalen vilket medför en naturlig samklang på samma klangbotten. I den pneumatiska luftlådan finns ingen sådan möjlighet till klanglig resonans eftersom alla pipor tillhörande *samma stämma* står på samma kancell. En spontan samordning av svängningstalen är icke möjlig.

Det äldre orgelbeståndet var utlämnat åt en ganska godtycklig behandling. Avgörande för en orgels öde blev den överenskommelse som träffades mellan församling och orgelbyggare, där församlingens organist tillsammans med tillkallad orgelbyggare fällde utslaget. De kulturvårdande myndigheterna, Riksantikvarieämbetet och Kungl. Byggnadsstyrelsen, nöjde sig med att bevaka orgelfasaden med undantag för det fåtal orgelverk som ansågs värda att bevaras intakta. Om orgelfasaden lämnades i fred hade orgelbyggaren fria händer att bakom densamma montera upp en ny orgel, oftast av helt annat slag än den utdömda. Formatet utökades mestadels genom tillbyggnader av stämmor som oftast placerades bakom varandra i djupled.

Som tidigare nämnts fanns ett tiotal etablerade orgelbyggarefirmor i vårt land. O. Hammarberg, H. Lindegren och A. Magnusson verkade i Göteborg utan att dock vara bundna av några länsgränser. I Lund fanns A. Mårtenssons Orgelbyggeri, i Lidköping H. Nordfors. I Mellansverige dominerade E.A. Setterquist & Son i Örebro samt Åkerman & Lunds nya orgelfabriks AB i Solna.

Som rådgivare anlätades ofta de båda i huvudstaden verksamma framstående kyrkomusikerna Oskar Lindberg och Otto Olsson, båda lärare vid Kungl. Musikkonservatoriet och dominerande gestalter inom svensk kyrkomusik. De saknade ingalunda förståelse för de äldre orglarnas särart varom särskilt Oskar

Lindbergs arbete på iståndsättande av äldre orglar i Dalarna vittnade. Det var däremot orglarna från 1800-talets slut som alltför kritiklöst fick sitta emellan för möjligheten att ersättas med den nya orgelns alla möjligheter. Klangligt innebar detta ofta en försämring. Den »raka» tonen från sleiflådeepoken ersattes med den föga bärkraftiga »grötigheten» i bordunor, snäva stråkstämmor utan möjlighet att kunna smälta samman med lösa övertonsstämmor, vilka nästan genomgående saknades. I en tvåmanualig orgel levde huvudverket på en sträv principal och en bullrande trumpet. Andra manualen var ett svagt preludieverk med ofta Violin 8', Salicional 8' och Voix celeste 8 med en Rörlöjt 8' som underlag. Pedalen fick nöja sig med en Subbas 16' och kanske därtill en Violoncell 8'.

En viss olikhet i dispositionsförfarandet kan måhända hänföras till de orglar som de båda organisterna förfogade över i sina respektive kyrkor. Den 76-stämmiga orgeln i Otto Olssons Gustav Vasa-kyrka, byggd 1906–07 av Setterquist antyder viss anknytning till fransk förebild genom sin disposition som innehåller såväl aliquoter (övertonsstämmor) som mixturer.*

Den av Oskar Lindberg disponerade och många gånger tillbyggda Åkerman & Lund-orgeln från 1929 med 86 stämmor i Englebretkskyrkan företrädde den stora »romantiska orgeln». Den hade en mot innerverket svarande romantisk orgelfasad i vilken de stumma piporna hade anordnats i himmelssvävande spiraler, en praktfasad skapad i samklang med kyrkorummets arkitektur av den berömda Israel Wahlman. Orgeln var ett monument

* Det vittnar emellertid om okunnighet om franskt orgelbyggeri när det i Sveriges kyrkorglar (1973) göres gällande att orgeln »är ett av de få existerande instrumenten där den franska orgeltypen som den återfinnes hos A Cavaillé-Coll, är helt kompromisslöst genomförd»!

över den tidens orgeltänkande och återspeglade den musikutövning som vitaliserades i Stockholm under Lindberg-Åhlén-epoken. Man är tacksam för att Otto Olssons orgel finns kvar, men man kan beklaga att icke samma hänsyn visades mot Oskar Lindbergs orgel i Englebrekt, ett minnesmärke från den tiden när den stora kyrkomusiken på allvar började klinga i huvudstadens kyrkor med bl a de årliga uppförandena av Bachs Matteuspassion, samtidigt som en ny svensk orgellitteratur började växa fram genom Oskar Lindberg och Otto Olsson.

De båda orglarna representerade de storfirmer som dominerade svenskt orgelbyggeri i Mellansverige vid denna tid. Man kunde icke undgå att lägga märke till att de båda rådgivarna i sin rådgivning uppvisade en ideologisk bindning till sina respektive »orgelmärken», ett ideellt engagemang som emellertid torde ha varit fristående från alla ekonomiska intressen, vilket bl a framgår därav att de var för sig kunde förorda andra kvalificerade orgelbyggare när det gällde att träffa avtal.

Reaktionen sätter in

I Sverige fanns tre organisationer, verk samma inom kyrkomusiken.

Sällskapet Kyrkosångens Vänner, Sveriges allmänna organist- och kantorsförening och Sveriges Kyrkosångsförbund. Ett visst samarbete ägde rum mellan de tre föreningarna av vilka KSV var den äldsta, grundad 1889 i Skara stift; snart bildades liknande sammanslutningar i de andra stiftet. 1892 tillsattes en Centralkommitté. På 30-talet infördes ett sektionsarbete som behandlade aktuella frågor inom liturgi, körsång, orgelkonst samt kyrklig skrud och prydnad. Centralkommittén sammanträdde årligen i Stockholm. Härvid rapporterades vad som under året tilldragit sig i landet inom de olika sektionerna. Dessa rapporter publicerades mestadels i Tidskrift för kyrkomusik och

svenskt gudstjänstliv (utg. A. Adell). Förutom dem har för den följande framställningen främst utnyttjats KSV:s arkiv i Uppsala universitetsbibliotek (Centralstyrelsens protokoll och Orgelrådets handlingar). Den verkssammaste sektionen inom KSV var onekligen *orgelsektionen*, vars medlemmar var organisten i Sct Jakobs församling i Stockholm, Waldemar Åhlén, och domkyrkoorganisten i Uppsala, Henry Weman, båda tillhörande centralkommitténs styrelse. Från orgelsektionen startades en upplysningsverksamhet som via de årliga rapporterna och uppsatser i andra sammanhang sökte fästa uppmärksamheten på läget inom orgelvärden.

Som ett varningsrop kan en artikel i *Fornvännen* år 1930 betecknas. Den hade titeln »Våra gamla kyrkliga orgelverk, deras bevarande och konservering» och var författad av Bertil Wester och Henry Weman.

Den förre som under en följd av år ägnat sig åt studiet av våra äldre orgelverk framhåller bl a att orgelfasaden organiskt hör samman med orgelns inre. Förbindelsen sker icke sällan genom de ljudande fasadpiporna som med s k *kondukt*er (blyrör) står i förbindelse med luftlådan. Man är visserligen angelägen om att den gamla fasaden blir orörd, »medan ofta inga som helst konserveringsåtgärder vidtagas med det gamla innerverket. Gamla bälgar och väderlådor slopas eller skrotas ner, regeringsmekanismen i form av vällar, abstrakter, registerandrag förskingras liksom även spelbordet. Pipor nedsmältas och nedskrotas. Allteftersom detta fortfarande fortgår, försvinna spårlöst gamla historiska instrument och därmed utplånas mer och mer värdefulla kulturhistoriska orgelverk och med dessa monumenten över vår gamla inhemska orgelbyggarekonst.» När så den gamla fasadens stämmor blivit stumma fortsätter förstörelsen innanför orgelhuset genom insättandet av ett helt pneumatiskt innerverk med ett nytt pipverk.

Wester varnar för de hårda ingreppen och ser helst att de gamla orglarna lämnas i fred eller ännu hellre konserveras. Han bortser icke från olägenheterna med att hantera en gammal styvspelad mekanisk orgel men framhåller nödvändigheten av att gå fram med försiktighet. Han förordar att en inventering göres av våra äldre orgelverk och påpekar bl a att »ett gammalt kyrkorum med sitt gamla orgelverk innebär harmoni mellan äldre arkitektur och äldre orgelstämmors brus». Han lämnar därefter en kortfattad exposé av 1700-talets orgelbyggarekonst med demonstration av hur exempelvis D. Strähle utvecklar sina pipmensurer.

I den efterföljande uppsatsen av H. Weman behandlas bl a frågan om dåvarande undervärderingen av den gamla kyrkorgeln och dess orsaker. Till detta torde ha bidragit dels organistens krav på ett i tekniskt avseende tidsenligt instrument, dels orgelbyggarens sätt att lägga upp en stämndisposition. »Den gamla orgeln även av små dimensioner uppvisar jämte huvudstämmorna ett stort antal bistämmor (kvinter, mixturer), som genom förstärkning av övertonerna förläna den samlade orgelklangen dess säregna glans. Hos den nya orgeln av motsvarande stämantal söker man förgäves efter övertonsstämmor» — »Följden blir en glanslös, tjock orgelklang, som har föga gemensamt med den gamla. Den s k glansen i nuvarande orglar säger man sig förläna orgeln genom en kraftigt intonerad trumpet och låter därmed den råa, osköna och skrällande tonstyrkan gälla som det slutliga beviset för den moderna orgelns förträfflighet.»

Författaren gör en jämförelse med behandlingen av äldre orglar i Tyskland där man tidigare än i Sverige börjat gå fram med stor försiktighet. De båda författarna är överens om att de gamla orglarna måste behandlas som en helhet alltifrån fasaden till det ljudande innerverkets alla detaljer. Medan Wester för museimannens talan hävdar därutöver Weman att man inte bör bortse från det förhållandet

att orgeln, gammal eller ny, i kyrkan har funktionen av att tjäna gudstjänstmusiken. Man bör därför noga överväga om det är möjligt att låta den gamla orgeln leva vidare hellre än att ställa den åt sidan som ett museiföremål. Orgelbyggaren borde visa större beredvillighet vid restaureringar och taga större hänsyn till befintligt orgelverk vid ombyggnad. Organisten borde lyssna till den gamla orgeltonen för att lära sig inse »att idealet för en kyrkorgel ej ligger i mesta möjliga antal stämmor och alla tänkbara tekniska finesser utan fastmer i orgeltonens kvalitet.»

Här framföres av H. Weman f f g i tryck förslaget att »Riksantikvarien till sitt förordande skulle ha en orgelnämnd, förslagsvis bestående av en inventeringsman (museiman) och minst två sakkunniga organister. Denna nämnd skulle ha till uppgift att helst på ort och ställe taga kännedom om orgelverkets beskaffenhet och på grundval härav upprätta förslag till restaurering eller ombyggnad. Det tillkomme sedan församlingen att infordra anbud i vanlig ordning. Avsyningen borde likaledes göras av orgelnämnden för vars arbete respektive församlingar bestred kostnaderna.» *Fornvännen* som är Riksantikvarieämbetets tidskrift ombesörjde att en större upplaga som särtryck kunde spridas på bred front.

På initiativ av orgelsektionen utsändes i dec 1931 ett cirkulär till samtliga domkapitel i landet. Häri framhålles i stort sett de synpunkter om varsamhet med orglarna vid ombyggnader som aktualiserats genom uppsatsen i *Fornvännen*. »Det synes orgelsektionen lämpligt att församlingarna föreslås att tre, helt opartiska personer tillkallas för att verkställa *inventering* av den gamla orgeln samt på grundval därav till vederbörande församlings kyrkoråd inlämna förslag angående eventuell renovering eller tillbyggnad av orgeln.»

Skrivelsen undertecknades av Centralkommitténs ordförande, professorn i Lund Gustaf

Aulén och W. Ahlén, orgelsektionens ordförande.

Gamla kyrkorglar och nya

Under denna rubrik skrev H. Weman en understrekkare i Svenska Dagbladet i dec 1933. Innehållet var en sammanfattning av de synpunkter som blivit aktuella under de senaste åren. Här citerades bl a Albert Schweitzer vars fältrop vid denna tiden också nådde Sverige. »Bort från den av uppfinningsdjävulen inspirerade fabriksorgeln!» I artikeln berördes bl a det höga lufttrycket som spolierade orgeltonens kvalitet. Weman citerar ett yttrande av den berömde franske orgelbyggaren Cavaillé-Coll: »I sleiflådan framkommer piptonen likasom när en gäst från rokokopaviljongen skriker fram över mjuka avsatser, beledsagad av förekommande värdar. I kägellådan visas honom vägen av en ohövlig betjänt men i den pneumatiska lådan befordras han med en spark ut i det fria av en drucken dräng!»

De nya principerna (sleiflådan, mekanisk traktur och registratur, pipmensurering, lågt lufttryck) hade ännu icke satt nämnvärda spår i samtida svenskt orgelbyggeri. Artikeln i sin helhet vänder sig mot slentrian och vandalism, fortfarande de två främsta fienderna mot ett gott orgelbestånd av gammalt eller nytt märke.

Vidgade utblickar

I den nämnda artikeln talas om en annan typ av luftlådor, *kägellådan*, som med sina kägelliknande ventiler ansågs ansatsvänligare än Rooseveltlådan. Den användes bl a av den danske orgelbyggaren Th. Frobenius som jämte den likaledes danske Sybrand Zachariassen i firman Marcussen & Sön vid denna tid började göra sitt inträde i Sverige. Det skulle bli av stor betydelse att de båda danska orgelbyggarna började bygga orglar i Sverige. Danmark låg närmare kontinenten, där särskilt i Tyskland

de orgelbevarande krafterna satte in tidigt. Båda hade tidigare än svenskarna ägnat stort intresse åt mekaniken. För Zachariassen blev därjämte mensurproblemet avgörande. Ett ingående studium av det äldre orgelbeståndet i Tyskland och jämförande studier av senare franskt orgelbyggeri (bl a Cavalié-Coll) gav honom impulser till djupgående analyser av dessa problem som hittills helt förbigåtts eller lämnats obeaktade av samtida orgelbyggare. I vårt land fick vi så småningom klingande bevis på hans mensureringskonst i de suveränt uppbyggda orgelverken i mindre eller större format.*

Upplysningsverksamhet

Allt större uppmärksamhet började visa sig för de gamla orglarna och för den nya orgelsynen. Uppsatser i dessa ämnen började flöda. Här kan nämnas »Grunddrag i vårt gamla orgelbestånd» av B. Wester (Sv Tidskr för kyrkomusik 1932). A. Runbäck (organist i Båstad) höll vid rikskyrkosångshögstiden i Uppsala 1933 ett uppmärksammat föredrag om »Orgelrestauration» i vilket han bl a redogjorde för hur han i sista stund lyckades rädda en Eken-gren-orgel från 1792 som var dömd till nedskrotning. Carl E. Rosenquist (organist i Ängelholm) skrev ungefär samtidigt om »Den nya kyrkoorgeln» bl a följande: »Det vill vara ett konstverk, ej en fabriksorgel. Den hatar standardmått och godkänner ej de konstanta töp-ferska mensurerna, den begagnar s k variabla mensurer». »Bort med de maskinella inrättningarna. Avstå från 'kraftspråk', högt lufttryck, oktavkoppel men odla i stället tonskön-

heten». Rosenquists »Orgelkonst, handbok i orgelkännedom» utkom 1937.

1933 kunde den iståndsatta Lövstabruksorgeln (J.N. Cahman 1728) studeras och avlyssnas i samband med rikshögstiden i Uppsala. Denna originalorgel med sin magnifika uppställning i huvudverk, ryggpositiv och pedaltorn, ljudande fasader och med sleiflådor och mekanik fungerande i mer än två århundraden, gav lyssnarna åtskilligt att tänka på i fråga om ren och ädel ton. Det var den i Lövstabruk verksamme orgelbyggaren J. Westertlund som utförde detta konserveringsarbete, icke utan vissa risker för denna unika orgels egenvärden.

Orgelrådet bildas

Genom KSV:s orgelsektion hade som framgår av det som meddelats ett visst rådgivningsarbete bedrivits från 30-talets början. Tiden syntes nu vara inne att konsolidera verksamheten och förverkliga tankarna att bilda ett rådgivande organ. Initiativet utgick från centralkommittén som vid januarisammanträdet 1934 beslöt bilda ett *orgelråd*. Detta fick tre medlemmar: de båda inom sektionen förut verksamma, W. Åhlén och H. Weman samt B. Wester.

Enligt det meddelande som orgelrådet publicerade betonades det angelägna i att man ville »behandla de gamla orglarna med pietet och vördnad och undersöka deras värde och användbarhet som gudstjänstinstrument». Vad de nya orglarna beträffar ville man »inrikta sin särskilda uppmärksamhet på det väsentliga för orgeln, själva tonen och de faktorer varav denna tonkvalitet är betingad». Man ville vidare avstå från »de romantiska tillsatser som länge varit alltför dominerande och i deras ställe till flitigare användning återuppliva de för klangen utomordentligt viktiga övertonsstämmorna».

* S. Zachariassens mensureringsprinciper anses fortfarande grundläggande. De sammanfattades och publicerades 1974 i en italiensk facktidsskrift, redigerad av den italienske statskonservatorn, den framstående orgelspelaren Luigi Tagliavini.

Orgelrådet åtog sig att stå till tjänst med råd och upplysningar beträffande restaurationer, om- och tillbyggnader eller nybyggnader. Förslagen skulle behandlas av de tre medlemmarna gemensamt. Efter erhållet uppdrag av någon församling (kyrkoråd) var man beredd att på ort och ställe företaga inventering. Det betonades att ingen av medlemmarna vare sig ekonomiskt eller på annat sätt var bundna vid någon in- eller utländsk orgelbyggarefirma. Orgelrådet ville också införa ett anbudsförfarande för att därigenom stimulera en konkurrens och samtidigt söka i någon mån styra utvecklingen mot sundare principer.

De båda huvudlinjerna i orgelrådets verksamhet skulle alltså vara

- 1 att vårda de gamla orglarna och visa största hänsyn till det gamla orgelbeståndet
- 2 att vid om- och tillbyggnader och vid nybyggnader söka bryta loss från slentrianmässiga dispositioner och tillämpa en sund uppbyggnad av orgelklangen med för kyrkorummet avpassade mensurer i labial- och rörverk, införa övertonsstämmor och mixturer i samtliga manual- och pedalverk samt verka för återinförandet av det milda rörverket (såsom Krummhorn, Dulcian, Skalmaja i manualverken, Fagott i pedalen).

Orgelrådet förbisåg icke det åtagna uppdragets svårigheter. Man var fullt medveten om att det skulle taga lång tid innan orgelbyggarna skulle acceptera de uppställda principerna och ännu längre tid innan de kunde omsättas i praktisk handling. Det gällde ju ingenting mindre än en omställning av produktionsapparaten. En sådan omställning skulle icke kunna ske med kort varsel och efter en deklaration av ett orgelråd utan annat stöd än det som gavs av en ideell sammanslutning av präster och kyrkomusiker. Trots detta ville orgelrådet ställa sig till församlingarnas förfogande för en rådgivning som givetvis borde ske i samråd med vederbörande församlingsmusiker och samtidig

kontakt med präst och kyrkoråd. Orgelrådet kunde åberopa en viss praktisk erfarenhet genom de kontakter medlemmarna erhållit med flera församlingar. Man var vidare mån om att söka följa utvecklingen i andra länder via facklitteratur, resor och deltagande i orgelkongresser, särskilt i Tyskland där det rika gamla orgelbeståndet med ingående studier av det samma blev utgångspunkten för den tyska orgelrörelsen. Inom orgelrådet blev man tidigt klar över att det gällde att vara på vakt mot alla överdrifter. Att bygga nya barockorglar och tillverka imitationer i gammal stil skulle icke bli orgelrådets linje. Man ville slå vakt om den svenska traditionen från vårt eget orgelbyggeri från 1700- och 1800-talen och söka sig fram mot en linje som på ett måttfullt sätt ville omsätta återupptäckta klangvärden i aliquotstämmor, mixturer och rörverk.

Kort presentation av orgelrådets medlemmar

Bertil Wester (f 1902) hade tidigt ägnat sig åt att utforska det äldre orgelbeståndet i vårt land. Han hade gjort uppmätningar av luftflådor, framställt diagram av olika orgelskolors sätt att mensurera labialverket och hade just påbörjat sin avhandling om det gamla orgelbeståndet som så småningom förde fram till en doktorsgrad (Gotisk resning i svenska orglar, 1936). Han blev en ovärderlig tillgång vid ofta svårbedömda överväganden.

Waldemar Ahlén (f 1893) och *Henry Weman* (f 1897) tillhörde den organistgeneration som fick sin utbildning i orgelspelning vid musikonservatoriet i Stockholm under Gustaf Hägg, professor och tillika organist i Sancta Klara församling (orgel: 45 stämmor, 3 man & pedal, Åkerman & Lund 1907). Båda hade dragit lärdomar av denne franskt orienterade lärare (studier i Paris). Hägg ansågs också vara en skicklig Bach-spelare. Hans undervisning ägde rum på den pneumatiska tremanualiga orgeln

i akademiens orgelsal där eleverna fick pröva uppspelningarnas alla vedermödor med orgelns eftersläpande repetition. Under studietiden spelades en myckenhet Bach och därjämte fransk orgelmusik med Guilment, Widor (orgelsymfonierna) och César Franck. Svensk orgelmusik representerades mest av Emil Sjögren, senare även Otto Olsson och Oskar Lindberg.

Max Reger var det aktuella namnet inom orgelmusiken. Detta var knappast Häggs musik. Trots detta kunde vi med stor iver kasta oss över såväl de mindre som de större verken med orgelkoralerna och den stora dubbelfugan i Regers sista opus.

Att spela Bach på akademiorgeln var ett äventyr av stora mått. Man rörde sig med en klangmassa som med avsaknad av mixturer i de tre manualverken icke hade några möjligheter att mera distinkt återgiva det polyfona linjespelet. Nu gällde det att genom en invecklad fingerekvilibristik ömsom med vänster eller höger hands fingrar peta fram en melodilinje på t ex en första manuel medan båda händerna samtidigt spelade på den andra. Det gällde att driva upp den tekniska färdigheten då målet snarast gick ut på att spela snabbt och elegant. Något annat var knappast möjligt att få fram i ett Bach-spel på denna orgel, som utgjorde en hälsosam bakgrund för vår samfällda avsmak för rörpneumatiken. Som anställda organister fick vi senare goda orglar i Sct Jakob (Åhlén 1928) och Uppsala domkyrka (Weman 1927). Den senare orgeln (50 st, 3 man & pedal, P L Åkerman 1871) var efter fransk förebild utrustad med sleiflådor och mekanik med s k Barkerbälgar (ett system av småbälgar som underlättade spelbarheten i en stort anlagd orgel).

Genom orgelstudier utomlands (Åhlén i Dresden, Weman regelbundet i Salzburg och Wien) fick vi kontakt med orglar av annat slag liksom med en ny djupgående och analyserande pedagogik. Samtidigt vidgades orgelreperatoaren under välorienterade lärares ledning

genom att omfatta såväl den förbachska litteraturen (Böhm, Pachelbel, Buxtehude förekom knappast i Sverige) som den moderna i de stora Reger-verken men också i verk av Nepomuk David, Ernst Pepping, Günther Raphael, Hugo Distler, längre fram Reda, Bornefeld m fl nydanare. Genom resor i Italien, Österrike, Nord- och Sydtykland, Frankrike fick man hälsosam påminnelse om att Bach kan klinga väsentligt olika i Milano, Wien/Salzburg, Hamburg, Weingarten, Paris och att Cavallé-Coll-orglarna hade mera gemensamt med de sydtyska Silbermann-orglarna än med de gamla nordtyska och de nyare svenska.

Orgelrådet hade goda kontakter med Danmark där domorganisten i Roskilde Julius Bangert var en sakkunnig rådgivare i orgelfrågor i sitt eget land. Via Bangert fick vi kontakt med de danska orgelbyggarna och med Th Frobenius och S Zachariassen kunde man diskutera »orgeln i sig» med allt vad detta innebar av meningsfull uppbyggnad, förnuftiga dispositioner, samlad orgelklang, variabla menurer och fint konsthantverk i de yttersta förgreningarna från oklanderligt fungerande mekaniker till detaljarbetet i de finaste rörverken för vilket allt handens arbete var absolut nödvändigt.

Den tyska orgelrörelsen

Det var efter första världskriget som man i Tyskland på allvar började systematiskt studera äldre orglar. Efter råd och lägenhet följde vi vad som hände därnere. Ett intressant inlägg i debatten var den på W Gurlitts initiativ rekonstruerade Praetorius-orgeln i Freiburg, uppbyggd 1921 (efter Praetorius' Syntagma musicum 1619) av E. Walcker, Ludwigsburg (orgeln totalförstörd under sista världskriget). Men mera spännande var det att få provspela och avlyssna den ungefär samtidigt återupptäckta Arp Schnitger-orgeln i Hamburg (byggd 1688–91). Det var en av de främsta föresprå-

karna för den tyska orgelrörelsen, Hans Henry Jahnn, som förde denna orgel med all dess rika klangutrustning in i diskussionen. Här kunde man i original studera den 60-stämmiga orgeln med dess praktfulla verkuppställning och mekaniska funktion. Jahnn höll föredrag i Sverige. Han besökte Uppsala och ville fö i domkyrkans orgel introducera sin egen uppfinning, en s k *pneumatisk balancier* som kunde ersätta de förut omnämnda Barker-bälgar. Skillnaden mellan de båda uppfinningarna var att Jahns småbälgar sattes inuti luftkistan i omedelbar kontakt med spelventilerna. Uppfinningen hade i båda fallen samma syfte: att underlätta spelsättet i de mekaniska orglarna. Förslaget lämnades självfallet utan åtgärd.

På avstånd kunde vi likväl följa händelserna i Tyskland via den 1929 startade förnämliga tidskriften *Musik und Kirche* som under de närmaste åren blev orgelrörelsens språkrör.

En balanserad svensk orgelrörelse

Att vi i Sverige fick en orgelrörelse utan alla överdrifter kan i viss mån tillskrivas *Albert Schweitzer* och det inflytande han kom att utöva i vårt land genom sina orgelresor. Han tog tidigt avstånd från orkesterorgelns alla överdrifter och arbetade i den gamla orgelns anda sådan den representerades av S Silbermann, vars klanguppbyggnad han ansåg vara idealisk. Född i Elsass, kom han på ett märkligt sätt att stå i mitten mellan den tyska orgelrörelsen och det franska orgelbyggeriet med Cavaillé-Coll i centrum. Fransmännen behöll sin konservativa inställning till alla avancerade förnyelsesträvanden. Schweitzer ställde sig likväl icke utanför den aktuella debatten. Det var tvärtom han som vid en kongress i Wien 1909 tog initiativet till ett *internationellt orgelreglemente*, innehållande grunddragen för utformning och uppbyggnad av en orgel.

Schweitzer ville egentligen icke skapa en

ny orgel. Han bekände sig mera till grundsatserna för en restaurerad orgel som han för sin del såg förverkligad i Silbermann-epoken. Han ville knyta an härtill och arbetade för en balanserad disposition där det på ett fundament av grundstämmor fanns väl utbyggda klanggrupper i varje »verk» ända upp till lösa aliquoter och mixturer. Som en reformorgel från denna tiden kan orgeln i Sct Paul i Strassburg betecknas (byggd 1907 av Walcker): Huvudverk med 21 stämmor, därav 8 grundstämmor (inkl 2 öppna 16'), Kvinta, Terz, 3 mixturer, 3 rörverk. Positiv med 18 st med bl a 4-chorig mixtur. Ställverk med 16 st upp till 1' jämte 5-chorig mixtur och 3 rörverk.

I Sverige kom Schweitzer att taga del i den aktuella debatten. Han uttalade bl a sitt missnöje över de aktuella planerna på en ombyggnad av domkyrkoorgeln i Linköping och blev anklagad för att blanda sig i andras angelägenheter. Genom sina talrika orgelresor kom han i direkt kontakt med många svenska orglar av vilka en del stod i farozonen att ersättas med nya och han var icke sen att ta till orda.

Schweitzers orgelspel utgjorde ett värtaligt försvar för de gamla sleiflådeorglarna och hans bestämda uppfattning var att man på de moderna orglarna icke kunde spela Bachs orgelverk på det sätt som de var tänkta att framföras. Tuttit på Bachs tid var (enligt Schweitzer) klangligt så mildt att hela orgelsatser kunde spelas med denna registrering. På grund av obekantskap med gamla registreringsmetoder förväxlade samtida organister sådana anvisningar och satte likhetstecken mellan ett bachskt Plenum och den moderna orgelns Tutti, ett stort orgelbrus som omöjliggjorde uppfattningen av den karakteristiska linjeföringen i t ex en Bach-fuga. Han motiverade också sitt långsamma orgelspel och menade att tempot betingades av det gamla orgelverkets tekniska förutsättningar som ej möjliggjorde det hastiga spelsätt som vanligtvis användes i de pneumatiska eller elektriska orgelsystemen. Han häv-

dade att Bach själv använde mycket moderata tempi. Detta medgav att man kunde fästa större uppmärksamhet vid en omsorgsfull och genomtänkt frasering. Tolkningen av Bachs orgelverk kunde han klarlägga i den upplaga han utgav tillsammans med Charles Marie Widor i Paris.

Vi kunde på nära håll ta del av Schweitzers teoretiska och praktiska utläggningar av Bachs orgelmusik när vi härde honom spela och kommentera på våra egna orglar. Han kände särskild frändskap med Uppsala-orgeln som i sin anläggning starkt erinrade om César Francks orgel i Sct Clothilde i Paris (Cavaillé-Coll 1859). Han återvände flera gånger till domkyrkans orgel och det blev talrika tillfällen att samtala om tempi, frasering, manualfördelning och registrering.

Här är icke platsen att ta upp de många frågorna om Schweitzers utläggningar av den bachska klangvärlden som ju snarare dominerades av de nordtyska orglarna och vilka i viss mån utgjorde en kontrast till de sydtyska. Att likväl den elsassiska orgeln genom sitt mellanläge kom att inverka på den senare tyska orgelrörelsen är otvivelaktigt. För vårt vidkommande blev Schweitzers insatser som »orgelräddare» en hälsosam påminnelse om våra förpliktelser att skynda långsamt fram.

1934: Orgelrådets första verksamhetsår

»Den pneumatiserade sleiflådan»

Orgelrådets första verksamhetsår sammanfaller med det genombrott som äntligen skedde i Tyskland då sleiflådan åter började användas även i större nybyggda orglar. Man kan lägga märke till att det behövdes ett 20-tal år innan de principer som deklarerats i det internationella orgelregulativet 1909 fick genomslagskraft i praktiken. Det skulle visa sig att det skulle ta ungefär samma tid innan våra svenska

orgelbyggare allmänt accepterat sleiflådan och den mekaniska trakturen och registraturen. Men i Danmark var man ett stycke före oss. Där hade man börjat med att vid tillbyggnader av gamla orglar behålla de gamla sleiflådor och göra såväl gamla som nya luftlådor mera lättregistrerade genom att förse sleiferna med dragbälgar som styrdes elektropneumatiskt. Man vågade ännu ej taga det avgörande steget att regera en stor orgel helt mekaniskt. Den skulle vid denna tidpunkten ha blivit allt för hårdspeland och så fick man nöja sig med att förse orgeln med en riktig »klangbotten» (sleiflådan) och styra denna med elektropneumatik.

1934 fick Lunds domkyrka sin stora 106-stämmiga orgel med fyra manualer och pedal. Denna orgel som ersatte den 61-stämmiga P Z Strand-orgeln från 1832–36 (som delvis ingick i den nya) byggdes av den danska firman Marcussen & Søn. Den hade sleiflådor som emellertid regerades och trakterades via ett elektropneumatiskt system, som möjliggjorde att den stora orgeln kunde spelas och registreras med lätthet. Systemet medgav även att de olika manualerna kunde sammankopplas liksom också att man snabbt kunde få hela orgeln att ljuda i ett Tutti. Systemet medgav även anbringande av kombinationer, varigenom man kunde erhålla i förväg inställda stämkompositioner att fungera genom att trycka på en knapp eller trampa. Vi möter alltså här en kompromiss mellan gammalt och nytt. Den gamla sleiflådan hade kommit till heders men den regerades ännu med tillhjälp av orkesterorgelns alla tillbehör.

Vi accepterade med tacksamhet »den pneumatiserade sleiflådan» av flera orsaker: den kunde behållas om den var i gott skick, den kunde hanteras med lätthet vid registreringen, den kunde rädda den gamla orgelklangen genom att låta piporna ljuda på den gamla klangbotten, den kunde vara ett påtryckningsmedel att vid tillbyggnader bygga nya

luftflådor med samma system. När allt kom omkring blev anbringandet av dragbälgar på sleiferna ett enkelt och ganska oförargligt sätt att rädda det väsentliga i en äldre orgel: klangvärdet.

Man kunde gå ett steg längre. Då en mekanik var utsliten eller för tungspelad kunde trakturen på samma sätt pneumatiseras genom att placera småbälgar, en för varje spelventil, under luftkistan. Detta var ett radikalt ingrepp som mestadels medförde att trakturmekaniken helt förstördes.

Detta sätt att pneumatisera en sleiflåda för att underlätta spelsättet i de äldre orglarna var ingalunda idealiskt men kunde försvaras. Man kunde inte undgå att höra det flåsande ljus som uppstod när bälgarna öppnades och stängdes, särskilt märkbart vid Tutti då alla sleiferna skulle ryckas ut på en gång. Orgeln skälvde liksom av obehag inför detta föga orgelmässiga sätt att låta sig behandlas.

I den första rapporten från orgelrådets verksamhet berör Wester detta sätt att genom pneumatisering bibehålla en sleiflåda. Det låg nära till hands att vilja bygga ut en enmanualig orgel med s k bihangspedal med en andra manual och självständig pedal. Detta kunde genomföras då en orgel icke var av den kvalitet eller hade det historiska värde att den borde renoveras och bibehållas utan ändringar eller tillägg.

I sin rapport anför Wester en standarddisposition från omkring 1920–30:

Manual I: Borduna 16', Principal 8', Gamba 8', Dolce 8', Flute harmonique 8', Oktava 4', Trumpet 8'

Manual II: Violin 8', Rörflöjt 8', Salicional 8', Violin 4', Eufon 8'

Pedal: Subbas 16', Violoncell 8' (lånad från Gamba 8')

Orgelrådet försöker lätta på 8'-dominansen där framför allt stråkstämmorna med sina

snäva mensurer dominerade och föreslår följande:

Manual I: Kvintadena 16', Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Spetsflöjt 4', Oktava 2', Mixtur 4 chor, Corno 8'

Manual II: Flöjtprincipal 8', Rörflöjt 8', Gemshorn 4', Nasard 2 2/3', Terz 1 3/5', Blockflöjt 2', Krummhorn 8'

Pedal: Subbas 16', Oktava 8', Nachthorn 4'

En jämförelse mellan de båda dispositionerna visar en klar tendens. Orgelrådet siktar mot en övertonsrik och ljusare orgelton. Man bygger upp de båda manualverken till 2'. Hittills är det endast huvudverket som har fått den fullständiga uppbyggnaden med en mixtur. I stället för den skrällande och hårda trumpeten har kommit en mildare Corno.

I manual II kommer som en nyhet de båda lösa aliquoterna Nasard och Terz, stämmor som i hög grad berikade möjligheterna att bilda nya klangbildningar tillsammans med en rörflöjt eller ett Krummhorn vid ett cantus-firmus-spel till »ackompanjemang» av huvudverkets Gedackt 8'. Även pedalen kan uppvisa en självständigare funktion. Den har fått bärighet genom Oktava 8'. En viss klangbalans mellan de två manualverken har ernåtts och helt nya möjligheter har öppnats för såväl gudstjänsten som konserten. I Tidskrift för svenskt gudstjänstliv konstaterar man att orgelrådet hade startat »inte en dag för tidigt». Detta framgick också av ärendenas antal: ett 60-tal orgelärenden redan första året.

Att orgelrådet från början kom att anlitas i så stor utsträckning berodde främst på att Riksantikvarieämbetet genast knöt kontakt med rådet. Det skedde genom den dåvarande chefen *Sigurd Curman* (riksantikvarie från 1923). Med tacksamhet och glädje hälsade han detta nya initiativ och ett intimt samarbete blev följden. Orgelrådet blev det rådgivande organ som ämbetet hittills saknat

och ganska snart remitterades ämbetets orgel-ärenden till orgelrådet för yttrande i såväl konserverings- som restaurerings- och nybyggnadsfrågor. Samarbetet blev det allra bästa. Detta gällde även Kungl Byggnadsstyrelsen där arkitekten Ragnar Hjorth från 1923 var chef för dess kulturhistoriska byrå.

Handläggningen av orgelärenden hade alltså tagit sin början. Några revolutionerande omvälvningar var inte att vänta eftersom den helpneumatiska orgeln (Rooseveltlådor, rörpneumatik) helt dominerade svenskt orgelbyggeri och skulle så göra ytterligare ett tiotal år framåt. Orgelrådet hade inte befogenheter att utfärda några föreskrifter men fortsatte sin upplysningsverksamhet.

I KSV:s orgelarkiv saknas uppgifter för 1934. Från 1935 redovisas endast tre orgelärenden. Enligt rapport från orgelrådet (Åhlén) i Tidskrift för Kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv skulle antalet ärenden under åren 1934–36 ha varit 110. Inför denna anhopning av ärenden var det uteslutet att söka fullfölja planerna på personligt besök ute i församlingarna av någon av orgelrådets medlemmar. Behandlingsproceduren måste förenklas. Under de första åren sammanträdde medlemmarna någon gång i månaden i Stockholm, vanligtvis i ordförandens (Åhlén) hem för genomgång av ärendena. Förfrågningar kunde ställas till någon av de tre ledamöterna men behandlades gemensamt. På grundval av dessa beslut uppgjordes förslag till lämplig planläggning. Förslagen sändes till riksantikvarieämbetet f v b till respektive församlingar. Till ämbetet insända förslag från församlingarna remitterades för yttrande till orgelrådet.

Orgelrådet saknade möjligheter till en systematisk arkivering av ärendena. Dess uppdragsgivare var en ideell förening som saknade möjligheter att ekonomiskt stödja företaget. Att anställa en skrivhjälp var uteslutet. Alla utgifter för expediering av ärenden (papper, porto, telefonavgifter, resekostnader m m) åvilade

medlemmarna av orgelrådet. Någon gång kunde ordföranden vid en mera ingående behandling av ett ärende begära ett arvode av 50 kr men det är betecknande att ordföranden samtidigt meddelade samma församling att »det råd som här givits kostar ingenting. Dock anser jag mig böra nämna att orgelrådet är så överlupet av ärenden att det egentligen icke kan åta sig något utan ersättning.»

Våra svenska orgelbyggare började alltmera acceptera de nya riktlinjerna. Detta gäller framför allt dispositionsprinciperna, trots de stora förändringar i ett konventionellt klangtänkande detta måste innebära. Om man tidigare stått ganska oförstående inför en Quinta 2 2/3' som icke sällan utbyttes mot en Salicional 8', måste man nu på allvar söka bemästra inte endast byggandet av lösa aliquotstämmor, mixturer, scharfer, rörverk utan också få allt att klinga orgelmässigt och tillika samordnat. En av de mest progressiva svenska orgelbyggare vid denna tid var den unge Nils Hammarberg i Göteborg. Han hade visat sig lyhörd för nya idéer. Han lät anställa en tysk pipmakare med vidgad erfarenhet i såväl piptillverkning som intonation. På de nya orglarna kunde organisterna snart orientera sig i den nya klangvärlden. Det blev spännande upplevelser att göra sammanställningar av ex Gedackt 8 med en Nasard eller Terz eller bådadera eller motsvarande kombinationer med det nya rörverket Krummhorn 8. De bachska koralförspelen fick en helt annan klangdimension än tidigare för att inte tala om linjespelet i en Bach-fuga. På kort tid började orgelbyggarna att fylla sina orderstockar och beställningarna gällde snart de närmaste två åren. De alltmera skönt klingande orglarna framdrev en hälsosam konkurrens där kvaliteten mestadels fick fälla utslaget.

En ny klangvärld

Som ett exempel på orgelrådets rekommendationer kan anföras förslaget till ny orgel 1935

för Åsele kyrka (Luleå stift). Församlingen begärde förslag av ordföranden till en ny orgel. Det blev följande:

Huvudverk: Kvintadena 16', Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Rörflöjt 4', Oktava 2', Kvinta 2 2/3', Mixtur 5 chor (C; 1, 1/3, 1, 2/3, 1/2), Trumpet 8'.

Swällverk: Flöjtprincipal 8', Kvintadena 8', Fugara 8', Gamba 4', Blockflöjt 2', Nasard 2 2/3, Terz 1 3/5', Zimbel 3 chor (C: 2/3, 1/2, 1/3), Krummhorn 8'.

Pedal: Principal 16', Subbas 16', Oktava 8', Nachthorn 2', Skalmesja 4', Trumpet 16'.

Förutom sedvanliga normalkoppel:

Okt. högre i manual II på pedalen

Okt. högre i manual II på manual I

Okt. lägre i manual II på manual I

Två fria kombinationer, Forte- och Tutti-koppel, registersvällare. Rörpneumatik. Lufttrycket skulle icke överstiga 80 mm.

»Sparsamt med kärnstick, vid mensur i Nachthorn 4.» Zink i piporna »må icke förekomma».

Vi var på god väg mot en balanserad orgelklang med fullt utbyggd mixturklang i de båda manualverken. Ytterligare tillfogades 4'-koppel som en extra förstärkning. För att åstadkomma en 16'-effekt anlades ett 16'-koppel på manual II till manual I. Denna praxis med 4'- och 16'-koppel tillämpades några år framåt. Det var en eftersläpning av koppelpraxis från den pneumatiska orgeln.

Vid behandlingen av ett fall som detta åtog sig orgelrådet också en bedömning av inkomna anbud. Fem orgelbyggare hade inlämnat förslag, bland dem den danske Th. Frobenius, som förordades med den motiveringen att han använde kägellådor i stället för Rooseveltlådor (de förra ansågs ha en »vänligare» tonansats), dessutom hade han ett lägre kostnadsanbud. Frobenius bifogade en ritning över orgelns anläggning och uppställning, en

nyhet i anbudsgivningen som uppskattades av orgelrådet. Av denna framgår tydligt hur firman vid denna tidpunkt anlade trakturen. Han hade kommit ett stycke på väg mot den mekaniska trakturen med vilken han inrättade spelbordet. Abstrakterna (de smala träribborna, anhängda med lädermuttrar i bakre ändan av tangenterna) fördes från spelbordet via vinklar och vällar in till en sk koppelingsmaskin (en serie småbälgar, lika många som tangenterna). Från denna maskin gjordes en omkoppling till de blyrör som sedan lätt och ledigt distribuerade luften till kägelventilerna. Genom denna anordning hade orgelspelaren förnimmelsen av att spela på en mekanisk orgel. Det hela kändes stabilare i händer och fingrar i jämförelse med den ofta alltför lätta och undanglidande touchen i de helpneumatiska anläggningarna. I yttrandet får orgelbyggaren beröm för sin »förmåga att i praktiken lyckligt kunna omsätta orgelreformrörelsens idéer.»

En 23-stämmig orgel betingade ett pris av 15 500 kr. Härtill kom vivre för två orgelbyggare under ca 7 veckor. Detta skulle bekostas av församlingen och var beräknat till 568 kr.

Orgelrådet visade förståelse för organisternas önskemål att få de enmanualiga orglarna utbyggda till att omfatta två manualer och självständig pedal. Detta kunde innebära att en gammal sleiflåda »pneumatiserades» (dragbälgar för registren, småbälgar för ventilerna) och att en andra manual och en självständig pedal fick Rooseveltlådor/kägellådor. Denna blandning av två olika luftlädstyper i samma orgel skapade givetvis en viss osäkerhet under denna övergångsperiod. Någon annan möjlighet att komma vidare fanns emellertid inte vid denna tid då våra egna orgelbyggare ännu inte var mogna för en fullständig omställning av produktionen. Att endast hänvisa organisten att fortfarande använda sin enmanualiga orgel, kanske med en bihangspedal, kunde knappast

försvaras i en tid när intresset för orgeln och orgelspelet gick mot en förnyelse.

På samma sätt utbyggdes flera orglar såsom Lid (1936) och Ripsa (37) (båda i Strängnäs stift).

Ett allvarligt försök gjordes att vid en tillbyggnad av en äldre orgel försöka få samma luftlådesystem. Det gällde Elfvestad (Linköpings stift) där det fanns en Wistenius-orgel från 1776 med ljudande fasad och ett 10-tal stämmor. Orgeln blev föremål för en ingående undersökning av W Ahlén som blev begestrad över de gamla stämmornas ljudkvalitet och utbrast: »Nutida orgelbyggare, kommen hitåt, observandum et imitandum!» Men slutsatsen vid denna tid är typisk: »Här finns något utomordentligt värdefullt att bygga vidare på.»

Visserligen hade en del stämmor ersatts med nya (1902) och en tillbyggnad kunde därför anses försvarlig. Orgelrådet föreslog alltså en tillbyggnad av en andra manual och självständig pedal med bibehållande av den gamla luftlådan. De nya skulle också byggas som sleiflådor. Så hade också skett om orgelrådets rekommendation hade följts att anlita Frobenius som nu hade inställt sig på en dylik tillverkning. Nu blev prisfrågan avgörande och arbetet gick till den nyinträdande Bo Wedrup, Uppsala. Som i så många andra fall slutade det hela med en kompromiss: pneumatisk traktur och registratur, bibehållande av den gamla luftlådan, nytt spelbord, utbyggnad till f^3 .

Några betänkligheter från församlingens sida beträffande utbyggnad fanns icke. Man ville av kostnadsskäl begränsa det hela. Handläggningen av ärendet blev omfattande vilket framgår av korrespondensen mellan församlingens kyrkoherde, prosten Henning Magnell, Skeppsås, och orgelrådet. Den omfattar 22 sidor. Det illustrerar det rådande förhållandet att prästen som ordförande i kyrkorådet var den som hade ansvaret inför församlingen vilket icke hindrade att församlingsmusikern oftast var pådrivande initiativtagaren.

Genomgående nya sleiflådor för utbyggnaden erhöll orgeln i Mellösa (Strängnäs stift). Här var det en Setterquist-orgel från 1875 som utökades till två manualer och pedal från 10 stämmor till 16. Det var Frobenius som här fick visa prov på framåtanda.

Ytterligare ett steg mot en balanserad orgelklang togs när de båda manualverken ställdes i bättre relation till varandra. Före orgelrörelsen betraktades andra manualen mer eller mindre som det svaga preludieverket. Det hörde till preludierutinen att hålla sig till de milda stämmorna inom svällverket som i de större orglarna även kunde innehålla en ganska grumlig $16'$ -stämma. Denna stämma försvann först av alla men långt dröjde Principal $8'$ kvar såsom »grundstämma» även i manual II. Ett steg vidare var att mot huvudverkets uppbyggnad på Principal $8'$ föra in Principal $4'$ i manual II. Mot detta borde en fullt utbyggd pedal ha en Principal $16'$. Undantagsvis kunde detta genomföras i ett tidigt skede. Avgörande faktorer var såväl utrymme som ekonomi. Om manualverken erhöll en fullständig disposition upp till mixturer med rörverk fick pedalen oftast nöja sig med en Subbas $16'$ plus några få därtill upp till en $4'$ flöjt.

»Omskurna orglar»

Principiellt tog orgelrådet avstånd från den enkla metoden att klangligt förvandla en orgels disposition genom att »skära om» ett antal orgelstämmor. Snävt mensurerade stråkstämmor kunde snabbt förvandlas till vidare mensurerade genom uppflyttning och samtidigt nedskärning av piplängderna. Detta kunde ske för att tillfredsställa en del organisters behov av större klanglig rörlighet, helst som dessa operationer kunde genomföras för en jämförelsevis ringa kostnad. De oftast överrepresenterade stråkstämmorna kunde på detta sättet komma att klinga som $4'$ eller som kvint- och terzstämmor. Metoden kom till använd-

ning framför allt av de orgelbyggare som i avsaknad av egna fullt utrustade verkstäder icke hade möjligheter att själva tillverka orgelpipor. En fabriksorgel från Gebrüder Rieger (från 1920) kunde vederfaras följande föryngring: Gamba 8' blev Principal 4' (!), Eolin 8' – Gemshorn 2', Voix cel. 8' – Kvinta 2 2/3', Salicional 8' – Oktava 2'.

Orglar av denna typ hörde liksom de »pneumatiserade sleiflådorna» till det övergångsstadium som väntade på en avlösning av den »riktiga» orgel för vilken orgelrådet propagerat i tal och skrift. Att vägen skulle kantas av kompromisser var naturligt. Det gällde att övervinna ett segt motstånd vilket bl a framgår av orgelrådets yttrande (Mellösa) där ordföranden klagat över att en del svenska orgelbyggare visat en viss obenägenhet när det gällde »tidens krav på den klangliga gestaltningen av orgeln. Man har tydligen inte *velat* ge sig i kast med aktuella problem utan enständigt hållit fast vid gamla inrotade principer.» »Att danska orgelbyggare är våra svenska överlägsna i facket kan absolut inte bestridas. Vi måste nog, hur förödmjukande det än är, tillstå att den danska orgelbyggarekonsten över huvud taget står ett gott stycke högre än den svenska.»

Men våra egna började så småningom försöka följa nya riktlinjer med mer eller mindre lyckat resultat. Helt misslyckat blev ett försök av en svensk orgelbyggare som i sin iver att vilja följa med i utvecklingen på eget bevåg åtog sig att göra en tillbyggnad av en gammal orgel med mekanik och sleiflåda för manual II. Vid avsyningen var orgeln ospelbar. Med möda kunde den annonserade återinvigningen äga rum, men orgeln måste underkännas. Det kunde också brista i beräkningarna på annat sätt. En orgel befanns ha för snål lufttillgång med svåra svankningar som följd. Här måste luftkanalerna delvis läggas om och ny fläkt med större kapacitet installeras. Felaktigheter av detta slag hörde emellertid till undantagen.

Misstagen var nödvändiga för att svenska orgelbyggare skulle kunna gå vidare.

På sina håll ville man låta påskina att orgelrådet ensidigt sökte befrämja en viss stilart, närmast barockmusiken och därmed omöjliggöra framförandet av verk från olika musikstilar och skilda epoker. Här fick rådet tillfälle att framhålla att de nya idéerna icke var ett uttryck för en hastigt övergående moderörelse. Man ville snarare hävda att ett utbyte av ofta dubblerade stämmor mot stämmor av högre fottal gjorde orglarna i klangligt avseende rörligare och bättre anpassade för deras användning vid ett allsidigt spel i gudstjänst eller konsert. Detta bevisades av vad som just höll på att ske. »Reformrörelsens idéer har utlöst ett intresse så livligt att det t o m betecknats som en väckelse.»

Orgelrådet var mån om att betona att man aktade sig för överdrifter. Med detta ville man taga avstånd från mera extrema yttringar i orgelrörelsens hemland, Tyskland.

Orgelbyggarna var lojala att följa orgelrådets förslag utan egentliga invändningar. 1937 gällde det ett förslag att pneumatisera sleiflådorna i orgeln i Helgesta (Sörmland). Här anmälde emellertid firman Setterquist (Örebro) att den ej önskade åtaga sig att om- och tillbygga en gammal orgel på numera vedertaget sätt. »Flerfaldiga gånger har det visat sig att en orgel med gamla mekaniska sleiflådor som pneumatiseras ej arbetar tillfredsställande.» Det torde icke ha varit omtanken om den gamla orgeln som låg bakom detta yttrande, snarare en önskan att vilja bygga helt nytt. Orgelrådet påvisar fördelarna av att sleiflådorna på detta sättet tas tillvara. Däremot framhålles risken av att omplantera gamla pipor på moderna luftlådor. »Charmen i pipornas klang kan genom ett dylikt förfarande äventyras, ja gå förlorad.» Orgelrådet tillbakavisar med kraft varje åtgärd genom vilken orgelklangen skulle kunna tänkas bli försämrad.

Aktsamheten om orgelklangen framhålles

särskilt i samband med förslaget att i Eksjö kyrka bygga om en orgel av bröderna Nordström från 1867 (Wistenius-fasad). Två orgelbyggare, däribland Setterquist, hade velat ersätta sleiflådorna med luftflådor av ny typ. Detta avråddes bestämt av orgelrådet som nu kunde hävda att tillbyggnaderna för en andra manual och pedalen borde göras som sleiflådor i anslutning till orgelns utrustning i övrigt. Detta kunde också genomföras.

Gammal och ny orgel i samma kyrka

Olof Schwan (1744–1812) representerar en höjdpunkt i svenskt 1700-tals orgelbyggeri. Han anses som den förnämste representanten för den från familjen Cahman utgående svenska 1700-talsskolan. Endast ett fåtal av det 40-tal orglar han byggde finns kvar i oförändrat skick. Till dem hör orgeln i Hökhuvuds kyrka (Uppland) som han byggde 1783 tillsammans med M Swahlberg. Orgeln har 8 stämmor på samma luftlåda. Orgeln restaurerades 1936 av O Hammarberg, Göteborg. Då församlingen önskade en större orgel med dåtida önskade resurser, kunde detta förverkligas genom att placera den nya orgeln bakom den gamla som alltså behåller sin rangplats främst på orgelläktaren. Den 19-stämmiga nya orgelns klangutveckling kom givetvis att hämmas genom denna uppställning bakom den gamla. Anordningen utgjorde likväl en acceptabel lösning när tillräckligt utrymme fanns på orgelläktaren. Här har man ett utsökt tillfälle till jämförelser mellan gammal och ny orgelklang.

Vidgade kunskaper – fortsatt upplysningsverksamhet

Bertil Wester fortsatte sina inventeringar och uppmätningar av gamla orglar. Fram till 1937

kunde han redovisa de äldre orgelbyggarnas sätt att arbeta med variabla mensurer framför allt genom de noggranna uppmätningarna av Schiörlin-orgeln (fr 1813) i Vislanda och Söderling-orgeln (1861) i Sct Ibbs kyrka på Hven. Dessa hans arbeten tillförde orgelrådet värdefulla kunskaper. Med museimannens fackmässiga syn på de gamla orglarna förenade han också förståelse för kyrkorgelns funktioner i konsert och gudstjänst. Då han kunde påvisa att Schiörlin-orgeln sedan den byggdes hade undergått stora tekniska förändringar drog han sig ej för att förorda en tillbyggnad enligt den tidens praxis. Detta skedde ungefär samtidigt som orgelrådet kunde uppträda med allt starkare krav på att äldre sleiflådor skulle bevaras (Stora Malm, Strängnäs stift, Grytnäs, Västerås stift).

En fråga av stor betydelse var det sätt på vilket organisterna använde den nya orgeln med alla dess möjligheter till klangblandningar. Ovissheten beträffande konsten att registrera var ganska stor kanske mest beroende på det ringa tidsavståndet till 20-talets orgel som fortfarande dominerade tänkesättet. På dessa orglar var klangvariationerna begränsade. Det rörde sig huvudsakligen om styrkegrader mellan starkt och svagt. Det svaga representerades av stråkstämmorna i man II, det starka av trumpeterna i man I. Härtill kom i huvudverket den tjocka Borduna 16' som oftast fick följa med även i det ordinarie koralspelet. I den nya orgeln tillkom nu de lösa aliquotstämmorna, mixturerna och de mildare rörverken. Frågorna blev många: på vad sätt kunde man använda en Nasard, en Terz, en mixtur? Hur skulle man registrera koralförspel av Buxtehude, Bach? Hur skulle man kunna variera det egna preludierandet i gudstjänsten? Dessa frågor var lättare att besvara för den som förfogade över den nya orgelns alla möjligheter. Det blev svårare för den som fortfarande måste kämpa med sin 20-talsorgel och försöka att efter bästa förmåga »översätta» den övertons-

rikare orgelklangen på de klangfattigare instrumenten.

Artiklar i fackpressen bidrog till att klargöra begreppen om stämmornas användning. Betydelsefullt i detta sammanhang blev den 1936 utgivna handledningen i orgelkännedom, *Orgelkonst*, av Carl E Rosenquist. Här tar författaren upp frågorna om orgelstämmornas funktionsduglighet, samtidigt ett klargörande av vad orgeln ville och kunde vara när den var som bäst utrustad.

Som en praktisk hjälp för organisterna att orientera sig i den klassiska orgellitteraturen och samtidigt få den att klinga med en lämplig registrering kom samma år *Orgelskola* av Henry Weman. Utgivaren utgick från den i orgelskolan presenterade normaldispositionen för en 20-stämmig orgel om två manualer och pedal. För varje orgelstycke lämnades ett förslag till registrering. Samlingen omfattar kompositioner från tidig italiensk, fransk, spansk och tysk orgelmusik fram till 1750. I orgelskolan finns även förslag till hur kompositionerna lämpar sig som postludier i gudstjänsten. Orgelskolan fick hastigt en stor spridning och finns nära nog i alla notskåp på våra svenska orgelläkatre.

Samlingen *Postludier*, utgiven av Runbäck-Åhlén bidrog till att rikta uppmärksamheten på såväl den äldre som nyare orgellitteraturen. Den hör liksom orgelskolan till standardutrustningen för församlingarnas orgelarkiv.

Breddningen av organisternas repertoar och sättet att återgiva kompositionerna med mera differentierade klanger bidrog att öka intresset för orgeln och orgelmusiken. Det blev mera attraktivt att spela orgel, samtidigt som det blev mera spännande att lyssna till orgelmusik. Orgelaftnar anordnades allt tätare inte endast i städerna utan också i landskyrkorna. I gudstjänsten visade det sig att man lättare kunde hjälpa fram församlingssången genom en ljusare registrering än med den tidigare obligatoriska Borduna 16' som bottenklang.

Gammal orgel räddas

Pehr Schiörlin (1736–1815) är den förnämste representanten för östgötafalangen inom svenskt 1700-tals orgelbyggeri och var jämte O. Schwan sin tids ledande orgelbyggare. Han producerade sig främst i Östergötland och Småland och byggde ej mindre än ett 70-tal verk. Av dessa är orgeln i Ö. Skrukeby från 1794 med sina 10 1/2 stämmor den enda praktiskt taget orörda av hans orglar. Orgelrådet kunde förhindra att orgeln skrotades och lyckades 1938 åstadkomma en restaurering varigenom samtliga bevarade pipor återställdes i fullgott skick. Orgeln trakterades av bl a Albert Schweitzer när han i oktober 1951 gav sin sista orgelkonsert i Sverige.

En ny stororgel

fick Karlstads domkyrka 1939–40 då den präktiga Åkerman & Lund-orgeln från 1878 om- och tillbyggdes av den danska firman Marcussen & Sön. Orgeln fick 58 stämmor, fördelade på tre manualer och pedal. Med S. Zachariassen som chefsbyggare fick orgeln givetvis en balanserad stämustrustning. På det tekniska området utrustades den med mekanisk traktur. Så hade också blivit fallet med registraturen om icke den dåvarande organisten Otto Nordlund uttryckte sina farhågor att icke tillräckligt snabbt kunna hantera registreringen i en orgel av detta omfång. Det helmekaniska tänkandet förorsakade många organister ett visst bryderi. Om man inte ville hålla sig till alltför stela registreringar måste man i ännu större omfattning nödgas anlita två registeranter som helst i det rätta ögonblicket utförde önskade klangväxlingar. Dessa frågor var aktuella särskilt beträffande de större orglarna över 25–30 stämmor.

Ryggpositivet på väg

I det internationella orgelregulativet från 1909 hävdade man att den fullständiga orgeln borde disponeras med tre manualverk och pedal. Det ena manualverket borde gestaltas som ett ryggpositiv med placering i läktarbröset. I Sverige fanns en del förnämliga orgelfasader från äldre tider med ryggpositiv vilkas prospektpipor vid ombyggnader bringats att tystna. Ryggpositivet i den förnämliga orgelfasaden i Kristianstads Trefaldighetskyrka tjänstgjorde som notskåp. Det illustrerar på ett slående sätt att man saknade förstäelse för ryggpositivets funktion. Vi kunde visserligen studera och lyssna till ett fungerande ryggpositiv i den cahmanska Lövstabuksorgeln. Detta betraktades emellertid mera som ett överblivet kuriosum från en gången tid, en historisk relik utan betydelse i den pågående utvecklingen. För att få lyssna till den fullständiga orgeln av nytt märke måste man resa ner till Tyskland. Ett och annat ryggpositiv började ljuda i Danmark som även här blev idégivaren för den vidare utvecklingen i vårt land. Anläggandet av ett ryggpositiv var emellertid en angelägenhet som i hög grad kom att beröra myndigheterna. De måste lämna tillstånd till att bryta igenom ett läktarbröst om ryggpositivet skulle få den plats det behövde för att göra sig gällande. Om det var en läktare med arkitektoniska värden eller med målningar i läktarens fält blev det svårt för att icke säga omöjligt att övertygande föra ryggpositivets talan i byggnadsstyrelsen vars ledning, hur samarbetsvillig den än var, knappast kunde förväntas inse betydelsen av att en orgels samlade klangkapacitet borde tillmätas större betydelse än ett aldrig så skönt utformat läktarbröst. Det skulle dröja ännu några år innan man ville erkänna att ett ryggpositiv kunde arkitektoniskt berika utformningen av ett västparti. Härtill kom att ett ryggpositiv krävde utrymme för att komma till sin rätt. Man var icke beredd att vidtaga

de åtgärder som mestadels fordrades för att vidga läktarutrymmet i motsvarande grad.

Märkligt nog lyckades det emellertid att även i en känslig kyrkointeriör genomföra tillbyggnaden av ett ryggpositiv till en gammal orgel så pass tidigt som 1939. Efter många underhandlingar gavs tillstånd härtill i *Skänninge kyrka*. Detta kom att ske samtidigt som den förnämliga Lars Wahlbergs-orgeln från 1772 ombyggdes och utökades. Det innebar en trygghetskänsla att arbetet lades i Sybrand Zachariassens händer (Marcussen & Søn, Aabenraa). Det gällde ju att dels pietetsfullt restaurera en gammal orgel och att därtill genom tillägg av ett helt nytt ryggpositiv samordna verken till en helhet, en krävande uppgift som fordrade suverän behärskning av alla klangproblem. Från orgelrådets sida var det nödvändigt att försöket måste lyckas. Mycket stod på spel: byggnadsstyrelsen måste få ett övertygande bevis på att ett ryggpositiv kunde vara en tillgång i klangligt avseende och att anläggningen försvarade sin plats i sammanhanget utan att störa den känsliga kyrkointeriören. Församlingen måste övertygas om att den satsat riktigt när den nu gick i bräsch för ett dyrbart projekt som tillika avvek från det vanliga. Detsamma gällde organisten som i själ och hjärta stod närmare en konventionell elektromekanisk orgelanläggning. Nu avlöpte det hela lyckligt. De ljudande fasaderna erbjuder icke enastående en skön anblick. Det lyckades orgelbyggarerna att med en försiktig komplettering av det gamla pipbeståndet förena de nya stämmorna och skapa en enhet med sällsynt god sammanmältningsförmåga. Orgeln blev med rätta uppmärksammas i vida kretsar. Detta framgår bl a av att den i en konkurrens med ljudupptagningar från ett stort antal orglar på kontinenten utsågs som den klangskönaste och mest lämpade för den stora inspelningen av Buxtehudes orgelverk, verkställd av Alf Linder på ett av de stora utländska grammofonbolagen.

Uppsala domkyrkas stora orgel

Orgeln byggdes 1871 av Per Larsson Åkerman, den svenska orgelbyggare som efter utlandsstudier i Tyskland och Belgien blev en skicklig intonatör och en av vårt lands allra främsta orgelbyggare. Vid en utställning i Paris 1855 där firman Merklin & Co, Brüssel, kunde förevisa en 33-stämmig orgel som intonerats av Åkerman, blev han belönad med guldmedalj. Under utställningen hade han tillfälle att studera orglarna i pariskyrkorna och besöka de franska orgelbyggarna bl a även Cavallé-Coll-firman. Vid sin återkomst till Sverige introducerade han en hel del nya stämmor bl a de överblåsande flöjterna och några nya tungstämmor. Av hans orglar blev den i Uppsala den mest berömda. Den utrustades med fyra luftlådor för såväl manual- som pedalverk (vanligtvis endast två), ett system som fördelaktigt inverkade på lättheten att registrera även en stor orgel med 50 stämmor. Vidare utrustades orgeln med s k Barker-maskin, en anordning av småbälgar som underlättade spelbarheten i den stort anlagda orgeln. Även om dispositionen visade franskt inflytande saknade den många av de för denna tid typiska franska övertonsstämmor. Detta gäller särskilt andra och tredje manualens stämmor. Dubbleringen av likartade 8'-stämmor anknyter till dåvarande svensk praxis. Klangutvecklingen är imponerande och mäktig, inte minst beroende på pedalen som inrymmer något så sällsynt som en öppen Principal 32' och därtill en Contrabasun 32'. Till det mäktiga intrycket bidrar även kyrkans akustik med en (besvärande) efterklang av 10–12 sekunder.

För att söka erhålla större klarhet och möjlighet till klangblandningar företogs 1939 en försiktig »tonupplyftning» genom att ett tiotal umbärliga 8-fots dubblerade labialstämmor utbyttes mot övertonsstämmor och rörverk. Genom denna omdisposition erhöll även andra och tredje manualerna sina mixturer och lösa aliquoter. I Man. I tillbyggdes en

andra mixtur. Man. II erhöll såväl Sesquialtera, 2' flöjt, Qvinta 1 1/3' som en 4-chorig Scharf. Härtill också två nya rörverk: Krummhorn 8' och Rankett 16'. Man. III fick såväl en 5-chorig Mixtur som en 3-chorig Cymbel och därtill på en tillbyggd pneumatisk luftlåda de båda så nödvändiga Nasard 2 2/3' och Terz 1 3/5'. Pedalen förblev oförändrad.

Det ansågs naturligt att detta arbete utfördes av P.L. Åkermans arvtagare, Åkerman & Lund, som vid den tiden hade en skicklig intonatör, J. Brüstle. I vanliga fall tillföll överblivna pipor den firma som genomförde ett orgelombygge i enlighet med en oftast förekommande paragraf i kontraktet: »Orgelbyggaren förfogar över eventuellt överblivna pipor». I Uppsala sattes stopp för detta förfaringsätt och det beslutades att alla uttagna pipor skulle förvaras för att eventuellt kunna återinsättas. De skulle under alla förhållanden finnas tillgängliga för orgelforskningen såsom tillhörande en lysande period i svenskt orgelbyggeri.

Något senare (1941) skulle *Växjö domkyrka* få sitt ryggpositiv. Det blev samma danska firma som om- och tillbyggde den gamla orgeln till ett stort verk om 51 stämmor fördena. Detta gäller särskilt andra och tredje manualen på huvudverk (12 st), ryggpositiv (11 st), svällverk (16 st) och pedal (12 st). Orgeln fick en effektiv disposition med mixturer och rörverk. H-verket har såväl Mixtur som Cornett, ryggp. Scharf, lösa aliquoter och 2 rörverk, sv-v. Mixtur, Cymbel och 4 rörverk, pedal 6-chorig mixtur och 4 rörverk. Som framgår av dispositionen har orgeln ett expressivt svällverk som tillgodoser kraven på allsidig och mångfasetterad reproduktion av orgelmusik från skilda epoker. Här kan göras full rättvisa åt Bach, Cesar Franck och modern orgelmusik. Som ett anmärkningsvärt mellanspel i ryggpositivets historia kan nämnas att planläggaren av orgeln tog stor hänsyn till kantorn, som vid denna tiden bl a fullgjorde uppgiften att vara försångare vid söndagens gudstjänster (församlingen hade såväl organist som kantor). Då

han ville behålla sin gamla plats i mitten framme vid läktarbröstet, delades ryggpositivet i två delar med ett par meters avstånd, säkerligen den mest magnifika platsen för en svensk kantor! Tyvärr sammanbyggdes ryggpositivets båda delar vid domkyrkans restaurering på 60-talet.

Kyrka med tre orglar

Albert Runbäck i Båstad var en av våra framsynpta kyrkomusiker. Som tidigare nämnts »räddade» han den i kyrkan befintliga gamla orgeln från att förstöras i samband med att kyrkan fick sin nya orgel 1932. Den rika kyrkomusikaliska verksamheten ledde fram till en rörlighet i musikutövningen som icke var så vanlig. Kyrkokören blev ej bunden att sjunga endast från läktaren. En ur akustisk synpunkt lämplig plats visade sig vara koromgången bakom altaret. Här kunde Runbäck 1939 placera en liten stödorgel med Gedackt 8' och Principal 4' (den senare i fasaden). Den kan betecknas som en föregångare till *kororgeln* som ännu ej fått sitt genombrott. Runbäck hade alltså tre orglar till förfogande. Detta gav rika tillfällen till den liturgisk-musikaliska verksamhet som under Runbäckes regi kom att prägla de betydelsefulla koralveckorna i Båstad. Här gavs rika tillfällen att lyssna in såväl gammal som ny musik och pröva orglarnas förmåga till klangblandningar.

Förstärkt rådgivning

Genom sin doktorsavhandling och mångfalden av uppmätningar av gamla orglar hade Bertil Wester skärpt uppmärksamheten på *ljudkvaliteten*. På grund av sjukdom måste han avstå från att vara aktivt verksam inom orgelrådet. Det blev nödvändigt att skaffa en ersättare. Därvid blev det naturligt att invälja A. Runbäck, t v som adjungerad ledamot av orgelrådet. Ge-

nom detta inval kunde orgelrådet bättre än tidigare vara till hjälp i ärenden som berörde de södra landsdelarna. Här biträdde rådet tillika av C.E. Rosenquist, sedan 1930 organist och kantor i Ängelholm.

Svenska orgelbyggares förening

Våra egna orgelbyggare kände sig oroade av att ett och annat orgelverk byggdes av »utländska orgelbyggare». Även om man inte talade i klartext syftade man på de orglar som under de senare åren byggts av danska orgelbyggare. Trots att vi upplevde en högkonjunktur inom orgelbyggeriet och att alla svenska orgelbyggare hade fullt upp att göra ville man likväl slå vakt om de egna intressena. Härtill kom att man upplevde ett behov av att i en omställningsperiod söka klarlägga läget och komma överens om gemensamma målsättningar.

1939 bildades därför Svenska orgelbyggares förening. Dess syftemål framgick av dess första paragraf

»att befrämja bekantskapen mellan dess medlemmar

att tillvarataga och främja medlemmarnas gemensamma intressen

att verka för enhetliga bestämmelser vid orgelentreprenader samt

att verka för en sund utveckling och förkovran av det svenska orgelbyggeriet».

Föreningen fick vid starten följande sex medlemmar:

O. Hammarberg, H. Lindegrens orgelfabrik, A. Magnussons orgelfabrik, samtliga i Göteborg, A. Mårtenssons orgelfabrik, Lund, E.A. Setterquist & Son, Örebro och Åkerman & Lunds nya orgelfabriks ab., Sundbyberg.

Dessa sex orgelbyggare kan anses som representativa för det svenska orgelbyggeriet vid denna tidpunkten även om det vid sidan av dessa fanns andra som arbetade i mindre skala, en del utan egna egentliga verkstäder. Dessa

mindre orgelbyggare menade sig kunna fullgöra ett godtagbart arbete utan att själva behöva tillverka pipor eller luftlådor som man kunde beställa från utländska specialfirmor, huvudsakligen i Tyskland. Återstående monterings- och intonationsarbete utfördes likväl av dem själva.

Tre månader efter föreningens bildande erhöll orgelrådet en skrivelse från föreningen vari man påpekade »att orgelbyggeriet under de senaste åren utvecklat sig i en allt annat än gynnsam riktning för de svenska orgelbyggarna.» Man framhöll faran av den stegrade importen av utländska orgeldelar och firmors förläggande av sin marknad till vårt land, »företeelser som de svenska orgelbyggarna i längden icke kunnat åse utan att vidtaga motåtgärder». Man tänkte på framtiden och betonade att de »orgelsakkunniga i vårt land har haft och kommer att ha en stor andel och därmed ett stort ansvar i den framtida utvecklingen».

I sin svarsskrivelse konstaterar orgelrådets ordförande helt kortfattat att föreningens syftemål enligt punkterna 1 och 2 icke föranleder annat än instämmande. »Och vad slutligen de övriga punkterna angår . . . så har föreningen min välsignelse!»

Det snäva svaret på skrivelsen kan måhända tolkas så att orgelrådet redan nu efter sin korta verksamhet kände sig ha fått ett tillräckligt starkt fotfäste för att inte tillmäta våra orgelbyggares oro någon större betydelse. Mellan raderna kan man likväl utläsa föreningens missnöje med att några av de större orgelbyggarna gått till danska orgelbyggare. Från orgelrådets sida var linjerna klara när det hävdades att danskarnas överlägsenhet var påtaglig i flera avseenden främst av den anledningen att de tidigare än de svenska sökt sig fram efter reformrörelsens linjer. De behandlade de gamla orglarna med större hänsyn och försiktighet. Via vissa omvägar (bl a »pneumatiserade sleiflådor») kom de snabbare än svenskarna fram

till den mekaniskt fungerande sleiflådan och till en helhetssyn av orgelns klangvärld.

Orgelrådet ville se utvecklingen i ett större perspektiv och vaktade sig för att draga alltför snäva gränser. Erfarenheten gav belägg för att de vidgade gränserna berikade utvecklingen. De mera framsynta orgelbyggarna i vårt land följde utan tvekan de nya signalerna från orgelrådet. De var icke sena att studera de danska orgelbyggarnas resultat och att söka efterbilda dem. Det blev deras ambition att komma på samma nivå som danskarna, en målsättning som orgelrådet på allt sätt ville stimulera och befordra.

En sammanställning

visar att orgelrådet under de första åren 1934–39 handlade i det närmaste ca 200 ärenden: 1934–36 110 ärenden, 1937–45, 1938 22 och 1939 15.

De allra flesta arbetena utfördes av svenska orgelbyggare, endast ett ringa antal, kanske ett tiotal, av danska. Att de senare i denna sammanställning kommit att dominera bilden beror på det förhållandet att uppmärksamheten har riktats främst mot de händelser som betecknar framstötter i den utvecklingskedja i vilken orgelrådet aktivt fått medverka. Under detta tidigare skede betydde danskarnas insatser att en utveckling kunde påskyndas som snabbare förde även det svenska orgelbyggeriet framåt till den tidpunkt då en jämvikt gjorde de danska insatserna mer eller mindre överflödiga. För orgelrådet kändes det självklart att de mer erfarna danskarna fick utföra sådana arbeten som krävde en högsta beredskap av samordning mellan gammalt och nytt såsom skedde när ryggpositivet introducerades i Skänninge och Växjö.

Under den korta tiden av sex år hade orgelrådets verksamhet stabiliserats och fått en omfattning som överträffade alla förväntningar. Till den stora omfattningen bidrog i första

rummet det förtroende som orgelrådet från dess start erhöll från de myndigheter som betraktade orgelrådet som remissorgan i orgelfrågor. Härtill kom att församlingarna utan större dröjsmål och för en ringa kostnad kunde få sina orgelproblem utredda. Detta fungerade bäst vid personliga besök i församlingarna där alla åsikter kunde komma till tals. Med orgelbyggarna hade orgelrådet det bästa samarbete, vilket bl a kom till uttryck vid de konferenser som allt emellanåt ordnades i orgelrådets regi mellan orgelbyggare, organister och rådgivande organ.

Under tiden fram till 1940 hade några äldre värdefulla orglar »räddats» och renoverats. Pneumatiseringen av sleiflådor bidrog också till att många av dessa fick komma till fortsatt användning, varigenom det gamla orgelbeståndet även på detta sätt räddades. Nya orglar med sleiflådor och mekanik var en angelägenhet i orgelrådets ständiga propaganda. Förverkligandet började visa sig – i Danmark.

Orgelrådet var fullt medvetet om att dess agerande innebar ett mellanstadium betingat av de rådande förhållandena till något som skulle inträffa även i vårt land. Till detta mellanstadium hörde även medgivandena till lättvindiga klangförbättringar genom omskärningar av pipor, ett förfaringssätt som möjligen kunde godkännas i trängda lägen såsom bristande möjligheter att erhålla anslag till mera orgelmässiga lösningar. På det hela taget hade väl orgelrådet kunnat uppfylla sina åtaganden i enlighet med programförklaringen vid dess bildande.

Mot en lågkonjunktur

Högkonjunkturen för orgelbyggeriet under 30-talet skulle snart förändras till en lågkonjunktur. Även om vårt land lyckades hålla sig utanför kriget minskades möjligheterna att erhålla en viktig råvara för piptillverkningen, tennet.

För att klara krisen nödgades en del orgelbyggare tillgripa ersättningsmaterial. Här kom zinken in. Det blev främst för de mera materialkrävande stora piporna i basarna som zinken måste användas först i labialstämmorna, senare också i rörverkens uppsatser. Även om man lyckades förvånansvärt bra att göra övergångarna från tenn-till zinkpipor nära nog omärkliga blev zinken likväl ett inslag som genom sin hårdhet och okänslighet tillförde orgeln ett främmande element som alla önskade bli befriade från.

Renovering av gamla orglar kunde fortsätta ostört. En Wistenius-orgel i *Askeryd* (Linköpings stift) anmäldes av församlingen för åtgärder. Fragmentariska delar hade lagrats i en kyrkan närbelägen bod. Orgelrådet föreslog en undersökning som verkställdes genom riksantikvarieämbetets försorg via landsantikvarien i Linköping. Kyrkan hade en Setterquist-orgel från 1907. Det kom därför att dröja fram till 1961–62 innan orgeln restaurerades (Frobenius) och placerades i norra korsarmen.

En orgel i *Fristads kyrka* (Skara stift) byggdes 1942 av Mårtensson, Lund. I konkurrens med fyra andra svenska orgelbyggare levererades en 20-stämmig orgel för en kostnad av 16 800 kr. Här möter vi en normaldisposition med 5-chorig mixtur och Trumpet 8' i huvudverket, 3-chorig Cymbel och Krummhorn 8' i svällverket samt pedal med 5 stämmor, däribland Skalmesja 4'. För att klara en sådan orgel i kristid använde orgelbyggaren *koppar* i baspiporna där konkurrenterna föreslagit zink.

Hudiksvalls kyrka hade en gång i tiden ägt en J.N. Cahman-orgel från 1715 med tio stämmor. Under 1800-talet utökades den stegvis till ett 2-manualigt verk med pedal om 26 stämmor. 1944 blev en ytterligare utbyggnad aktuell. Mårtensson om- och utbyggde orgeln till 37 stämmor. Den byggdes bakom den förnämliga Cahman-fasaden på det sätt som var denne orgelbyggares byggnadssätt med pneumatiska lådor som reglerades elektriskt.

I de av orgelrådet behandlade ärendena från 1943–44 återfinnes icke sällan: »Mot förslaget har orgelrådet intet att erinra.» Detta visar att orgelbyggarna numera var införstådda med orgelrådets riktlinjer beträffande dispositioner och orgelns övriga behandling.

Efter en nedgångsperiod ökar antalet ärenden under de följande åren. 1945–46 behandlas ett dussintal orglar, mestadels väl förberedda av orgelbyggarna.

En äldre orgel i *Bladåker* (Uppland), förvarad i klockstapeln, föreslogs en undersökning. Den befanns kunna renoveras med sina 8 stämmor på en sleiflåda med bihangspedal. Här blev det inte fråga om någon utbyggnad men ett försiktigt och mödosamt renoveringsarbete av luftlådor och pipor, ett arbete som förtjänstfullt utfördes av Bröderna Moberg, Sandviken, som ryckt fram som specialister i dylika ärenden.

En orgel som förorsakade en orgeldebatt utöver det vanliga var orgeln i *N. Solberga* (Småland). Här fanns en orgel med ett tiotal stämmor byggd 1836 av klockaren i församlingen, Nils Ahlstrand. Orgeln var illa medfaren och klassades som utsliten. Församlingen önskade en ny orgel som bättre skulle tillgodose den jämförelsevis livliga musikverksamheten i den stora stenkyrkan från 1902. Orgelrådet föreslog också en ny orgel bakom den gamla fasaden. I programmet ingick att det gamla innerverket t v skulle magasineras för att i framtiden ställas upp i den närbelägna vackra gamla kyrkan, som då användes som begravningskapell. Här borde den av församlingens egen orgelbyggare förfärdigade orgeln bättre komma till sin rätt i en kulturhistoriskt mera intressant miljö.

Ämbetet ville emellertid bevara den gamla orgeln på sin plats i den stora kyrkan och uppbadade andra sakkunniga (O. Lindberg, H. Lindroth, F. Viderø) som intygade att »orgeln i N. Solberga ur musikalisk synpunkt är ett utomordentligt värdefullt instrument med säll-

sport vacker klang och därtill ur kulturhistorisk synpunkt av stort intresse.»

I samförstånd med församlingen omprövades förslaget. Den gamla orgeln uppställdes t v på norra sidoläktaren i orört skick. På västra läktaren byggdes den föreslagna orgeln om två manualer och pedal med sedvanlig utrustning av firman Mårtensson, Lund.

Så småningom växte intresset för den gamla kyrkans restaurering. Den förvandlades till ett vackert rum för mindre gudstjänster. Här fick äntligen Ahlstrand-orgeln ett 30-tal år senare en ändamålsenlig och värdig plats.

Som »*En orgelskandal i Uppland*» betecknades i fackpressen behandlingen av orgelfrågan i *Yttergrans kyrka*. Snarare kan man kanske tala om ett olycksfall i arbetet eftersom orgelrådets medlemmar tydligen hade gått förbi varandra. Ärendet hade handlagts av B. Wester men hade icke passerat vare sig ämbetet eller orgelrådet som sådant. Detta fick till följd att en Jonas Ekengren-orgel från 1776 år 1946 sammankopplades med en trestämmig orgel från 1926 (J.A. Johnsson, Duvbo). Att helhetsintrycket blev mindre lyckat framgår av den besiktning som verkställdes av W. Ahlén när den sammanbyggda orgeln var färdig. Han påtalar det olämpliga i att överflytta gamla stämmor på nya luftlådor. Det fanns »inga sakliga skäl att sammanställa två orglar av så diametralt motsatt karaktär». Det skulle dröja till 1968 innan den ekengrenska orgeln konserverades och delvis rekonstruerades. Det utfördes av en nykomling inom orgelrestaureringen, Mads Kjersgaard (känd för sin rekonstruktion av 1600-talsorgeln i Skoklosters kyrka år 1964).

Vid slutet av 40-talet ökar antalet ärenden. 1948 behandlades ett 20-tal ärenden. En vändning mot bättre tider för orgelbyggarna hade inträtt. Man kan konstatera att orgelrådets vägledande idéer alltmåra började slå igenom. En efter en började de svenska orgelbyggarna att bygga sleiflådor som mestadels

ännu regerades pneumatiskt eller elektriskt. I senare fallet rekvirerades en fullständig kontaktmekanism från en specialfirma, vanligtvis i Tyskland, som installerades i spelbordet. Systemet fungerade snabbt, många menade alltför snabbt. En olägenhet följde med detta system. Man måste vara bevandrad i elektromekanik för att klara av tillfälliga störningar. Det behövdes endast att ett aldrig så litet föremål bröt kontakten för att en tangent skulle bli stum. Det var omöjligt för organisten att hitta felet och det måste alltid dröja innan en fackman på platsen kunde avhjälpa felet. På lång sikt kunde kontaktytorna oxideras och upphöra att fungera. Likväl användes det elektriska systemet under en tid, då det likasom mycket annat måste betecknas som ett provisorium.

En stor osäkerhet präglade verksamheten framåt 50-talet. Samme orgelbyggare kunde utföra orglar av olika typer: pneumatisk, elektrisk eller mekanisk, allt efter önskemål. Vi saknade ännu helhetssynen på orgeln, dess orgelmässiga uppställning, den samordnade klangen och den riktiga styrningen och styrelsen. Trots detta närmar vi oss den riktiga orgeln. Med ett utropstecken kunde orgelrådet tillstyrka en om- och tillbyggnad av orgeln i *Sandarne* (Ärkestiftet). Här gick den unge Nils Hammarberg i teten med en *helmekanisk sleiflådeorgel* om 14 stämmor, fördelade på två manualer och pedal. Att den lilla orgeln innehåller en Principal 8' i huvudverket får tillskrivas det förhållandet att orgelbyggaren skulle taga tillvara en del stämmor från den tidigare Andersson-orgeln från 1860. Som en reminiscens från den pneumatiska »teknik-orgeln» införde Hammarberg två fasta mekaniska kombinationer, Forte och Mf, en överflödsinrättning i en så liten orgel som lätt kunde registreras för hand.

Men samme orgelbyggare kunde ungefär samtidigt (orgeln färdig 1951) bygga en 47-stämmig orgel om tre manualer och pedal i

Söderhamns kyrka som en pneumatisk- elektrisk anläggning med alla tekniska möjligheter i fråga om koppel, kombinationer, rullsvällare etc. Detta möjliggjorde genomförandet av en teknisk kuriositet då orgelbyggaren till huvudorgeln kunde ansluta en *kororgel* om fem stämmor. Denna lilla orgel uppställdes i en fönster-nisch i koret och var alltså spelbar dels från huvudorgeln, dels från ett särskilt tangentbord som organisten vid behov kunde ta under armen och placera var som helst i koret. Kontakten med piporna skedde via en 25 m lång kabel. Därmed kunde den lilla orgeln användas som continuoinstrument i körverk med orkester eller vid beledsagning av solist i koret.

Den stora orgeln fick en ändamålsenlig disposition med mixturer och rörverk fullt utbyggda i samtliga »verk».

Orgeln har sålunda ett ryggpositiv med 9 stämmor. Det är fullt utbyggt upp till en 3-chorig Scharf och har dessutom 2 rörverk, Krummhorn 8' och Dulcian 16'. Huvudverket innehåller 10 stämmor upp till en 6–8 Mixtur och Trumpet 8'. Svällverket har 15 stämmor med såväl mixtur som cymbel och tre rörverk 16', 8', 4'. Pedalen har likaledes 13 stämmor med inte mindre än 4 rörstämmor. Med de fem stämmorna i kororgeln blir det sammanlagt 52 stämmor, vid den tiden den största orgeln i Ärkestiftet.

Med utgången av 1940-talet

kunde orgelrådet framföra sina synpunkter med större tillförsikt även om icke anvisningarna i alla detaljer kom att fullföljas. Även de nya orglarna byggdes numera ofta med ljudande fasader vilket emellertid icke hade samma effekt som i de äldre orglarna. Dessa hade mestadels byggts inom ett orgelhus som även försågs med ett tak. Under 40-talet ställdes pipverket icke sällan upp fritt på luftlådorna utan

vare sig väggar eller tak. Man utgick ifrån att denna fria pipuppställning skulle vara välgörande för orgeltonen som fritt kunde utveckla sig utan alla instängande väggar eller tak. Studiet av de gamla skåporglarna visade emellertid att klangeffekten blev mera samlad om orgeln försågs med såväl väggar som tak. Den fria pipuppställningen blev en övergående företeelse.

I orgelrådets handlingar återfinns man nu ett nytt namn, *Gotthard Arnér* (f 1913), sedan 1936 domkyrkoorganist i Växjö. Han invaldes som medlem av orgelrådet 1946.

Under Växjö-tiden sändes handlingarna till honom efter att ha granskats av de två övriga aktiva medlemmarna (Åhlén och Weman). Fortfarande måste ärendena cirkulera brevlades efter de remisser som kom från riksantikvarieämbetet, vilka först sändes till W. Åhlén, därefter till H. Weman och slutligen till G. Arnér. I de av ordföranden lämnade förslagen kunde medlemmarna göra sina eventuella erinringar. Dessa togs ad notam av ordföranden som formulerade yttrandet till ämbetet, vilket i sin tur sände ärendena vidare till respektive församlingar.

Läget vid utgången av 40-talet kan belysas av en sida ur orgelrådets handlingar från juli 1949. Den upptager fyra ärenden:

Ekerö (Stockholms stift)

I kyrkan hade funnits en P.Z. Strand-orgel från 1843 med 7 stämmor och bihangspedal. Ombyggd 1932 av Åkerman & Lund som bibehöll 2 gamla stämmor och satte in 4 nya. 1949 förslag till om- och tillbyggnad med en andra manual. Nu kunde flera av de gamla stämmorna återinsättas i följande disp.:

Manual I: Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Hålflöjt 4', Oktava 2', Mixtur 4 chor (ny)

Manual II: Rörflöjt 8', Salicional 8', Principal 4', Täckflöjt 4', Gemskvint 2 2/3' (ny), Waldflöjt 2' (ny), Terz 1 3/5' (ny), Skalmaja 8' (ny)

Pedal: Subbas 16', Gedackt 8' (transm. fr. Gedackt 8').

Kantorn ville behålla den gamla luftlådan. Instämmande av H.W. & G.A.

Luttra (Skara stift)

Förslag till ny orgel av orgelb. Nils Johansson, Liared:

Manual I: Rörflöjt 8', Principal 4', Kvinta 2 2/3', Oktava 2'.

Manual II: Kvintadena 8', Blockflöjt 4', Waldflöjt 2'.

Pedal: Subbas 16'

Orgelrådet föreslog mekanisk orgel med ljudande fasad. »Men detta mäktar nog inte Johansson» (ordf.). H.W. ansåg dels att fasaden var ful, dels att den borde göras ljudande. G.A. tillstyrker. — (Det blev sedv. pneumatik).

Kropp (Lunds stift)

Mekanisk orgel av Frobenius tillstyrkes. H.W.: »Utomordentligt skönt! Man ser hur idealiska lösningar kan åstadkommas när bakom det hela står en skicklig orgelbyggare.» G.A. tillstyrker.

Manual I: Rörflöjt 8', Kvintadena 8', Principal 4', Gedackt 4', Gemshorn 2', Nasat 1 1/3', Scharf 3 chor, Krummhorn 8', Tremulant.

Manual II: Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Rörflöjt 4', Oktava 2', (H.-v.) Mixtur 4 ch., Dulcian 8'.

Pedal.: Subbas 16', Gedackt 8', Principal 8', Oktava 4', Nachthorn 2', Fagott 16'.

Tunge (Göteborgs stift)

Förslag av orgelb. Grönvall:

Manual I: Princ. 8', Gedackt 8', Oktava 4', Oktava 2', Mixt. 3 ch

Manual II: Salicional 8', Gemshorn 4'

Pedal: Subbas 16'

Orgelrådet: »Fasaden skall vara ljudande».

De fyra framdragna, samtidigt behandlade ärendena belyser det ungefärliga läget inom orgelbyggeriet vid 40-talets utgång. Det ger också en bild över orgelrådets sätt att stå för samlingsarna till tjänst.

De äldre orglarna behandlades med större försiktighet. Sleiflådorna »räddades». Samtidigt genomfördes tillbyggnader av enmanualiga verk för att göra orglarna bättre lämpade för användning i gudstjänst och konsert. Detta innebar i många fall att orgelns ursprungliga klangkaraktär förändrades även om man syftade till att behålla originalklangen intakt på en gammal sleiflåda. I en tillbyggd manual kunde man ge plats för de aliquotstämmor och mixturer som man ansåg sig behöva för att kunna framföra såväl klassisk som modern orgellitteratur. Sådana stillbrytningar ansåg orgelrådet vara försvarliga i dess strävanden att dels slå vakt om ett gammalt orgelbestånd dels att tillgodose kraven på vidgade spelmöjligheter.

I de nya orglarna hade de nya dispositionsprinciperna helt slagit igenom. Detta visade sig bl a i att ärendena var väl förberedda och att de kunde godkännas, mestadels utan erinringar.

I tekniskt avseende byggde våra svenska orgelbyggare mestadels fortfarande rörpneumatiska orglar. Ett och annat genombrott på den svenska sidan hörde ännu till undantagen, medan danskarna helt övergått till det helmekaniska systemet i mindre och medelstora orglar. Såväl orgelbyggare som organister var ganska eniga om den pneumatiska orgelns för- och nackdelar. Till fördelarna räknades bl a en förenklad teknisk anläggning. Det ställde stora krav att bygga mekaniskt i jämförelse med det lättvindiga sättet att ersätta den rätvinkligen mekaniken med lättböjliga blyror. Till nackdelarna räknades framför allt en viss benägenhet till en eftersläpning av tonen, en olägenhet som ökades i samma mån som blyledningarna blev långa. Man sak-

nade vidare i denna orgel den direkta förbindelsen mellan tangent och spelventil.

I de större orglarna använde man framför allt under 40-talet ett helt elektriskt system i traktur och registratur. Som förut omnämnts (Söderhamn) siktade man i denna typ av orglar mot en ögonblicklig reaktion vid nedtryckningen av en tangent. Man var oberoende av avstånden från tangent till spelventil. Systemet hade också den fördelen att man kunde göra effektiva anläggningar med koppel och kombinationer, allt hjälpmedel för att organisten ensam skulle lätt och behändigt spela sin orgel utan registreringsmedhjälpare. I detta senare avseende fyllde det elektriska systemet alla krav på lättspelhet. Alla berörda parter hade likväl en känsla av att detta system icke siktade åt rätt håll. Det utgjorde ett övergångsstadium som måste prövas men som också efter en kort tid övergavs av alla seriösa orgelbyggare. Hantverksorgeln där nästan varje detalj i anläggningen fordrade vaksamma ögon och skickliga händer började alltmera vinna terräng, om än långsamt, i vårt land.

Av den tidigare citerade behandlingen av fyra orgelärenden framgår att orgelrådet tvingades till rutinmässiga avgöranden utan närmare kontakt med förhållandena. Detta berodde i första rummet på de små möjligheterna att på platsen företaga ingående undersökningar. Här var det tidsbristen som satte hinder i vägen. Medlemmarna arbetade fortfarande utan någon ersättning från församlingarna eller myndigheterna. Detta belyses av ett tillägg i det omnämnda protokollet där H.W. påpekar att »vi måste med det snaraste ta upp frågan angående ersättning för vårt arbete. Förste antikvarien B. Thordeman med vilken jag talat anser det självklart att vi bör ha ersättning. Så länge vi är snälla och tiger är man givetvis bara tacksam i ämbetet.»

Ett annat tillägg i samma protokoll är belysande för det förhållandet att det kunde gå snett i andra avseenden: »Beträffande Tida-

holm är jag (HW) inte alldeles säker på att slutledningen var i överensstämmelse med mitt yttrande. Om vi har olika meningar om ett ärende bör vi kanske samlas för en konferens.» Beträffande samma orgel (Tidaholm) hävdade G.A. att det av byggnadsstyrelsen godkända ryggpositivet som förslagsvis placerats på sidan (av läktaren) borde kallas något annat, t ex sidopositiv. »Benämningen bör nyttjas endast i sitt rätta sammanhang.» (Det uppdelades sedermera på båda sidorna av spelbordet och byggdes pneumatiskt (!) av Nils Hammarberg).

Märklig orgel – märklig restaurering

Östervåla kyrka (Uppland) är en av de större landskyrkorna med hög takresning och stor rymd. Den har två läktare i väster ovanför varandra. På den övre läktaren står en P.Z. Strandorgel från 1825 sammanbyggd med läktarbröstet. Tack vare kyrkans goda akustik blir det en god klangutveckling från orgeln trots att pipverket når ända upp till taket. För att komma närmare församlingen i gudstjänsten hade det likväl varit förmånligare om orgeln hade varit placerad på den nedre läktaren. En sådan förflyttning var emellertid icke önskvärd ur kulturhistorisk synpunkt. När orgeln skulle restaureras kunde man likväl genomföra det framlagda förslaget att på nedre läktaren bygga en kompletterande orgel som skulle sammankopplas med den övre. Genom tillbyggnad av ett antal pedalstämmor som saknades i den gamla skulle man sålunda få en orgel om två manualer och självständig pedal. Förslaget vann såväl myndigheternas som församlingens bifall, detta så mycket mer som den musikaliska verksamheten stod på en hög nivå genom insatser av församlingens aktiva kyrkomusiker, kantor Sven von Knorring.

Den färgstarka Strand-orgeln utökades med en 3-chorig Scharf men var f ö oförändrad:

Huvudverk: Principal 8', Fugara 8', Borduna 8', Oktava 4', Flöjt 4', Kvinta 2 2/3', Oktava 2', Scharf 3 ch (ny), Trumpet 8', Vox humana 8' (diskant), Trumpet 4'

Bröstverk (alla st nya): Principal 8', Gedackt 8', Kvintadena 8', Principal 4', Flöjt 4', Gemshorn 2', Kvinta 1 1/3', Oktava 1', Sesquialtera 2 ch, Mixtur 3 ch, Krumhorn 8'

Pedal: Principal 16' (g), Subbas 16' (ny), Princ. 8' (g), Oktava 4' (ny) Nachthorn 2' (ny), Mixtur 3 ch (ny), Basun 16' (g), Skalmesja 4' (ny)

Huvudverkets fasad utgöres av Principal 8 som är ljudande. I bröstverkets fasad står den ljudande Principal 4. Här förekommer endast de tre väsentliga kopplingsmöjligheterna Bv/Hv, Bv/Ped, Hv/Ped.

Det som är märkligt med denna orgelrestaurering och tillbyggnad är att utförandet blev helt mekaniskt. Uppdraget lämnades åt Th. Frobenius, som alltså ställdes inför den svåra uppgiften att dels restaurera den gamla Strandorgeln, dels göra en tillbyggnad som klangligt lät sig förena med denna, dels slutligen att sammanbinda dessa båda verk så att de kunde mekaniskt trakteras och registreras från den nedre nya orgeln. Orgelbyggaren hade definitivt lämnat den »elektriska orgeln» som han genomfört i en rad orglar under ledning av den i firman anställde Frobenius junior som var högskoleutbildad elektroteknisk ingenjör. Efter många års erfarenhet var far och son överens om att en riktig orgel bäst betjänades av mekanisk traktur och registratur. Detta genomfördes alltså i Östervåla men komplicerades högst väsentligt av de båda orglarnas placering på skilda läktare. Arbetet lyckades emellertid men med uppbringande av allt hantverksmässigt kunnande och ett oändligt tålamod som genom oberäknade tidskrävande åtgärder i hög grad rubbade firmans kostnadsberäkningar. Resultatet måste betecknas som mycket gott såväl tekniskt som klangligt. Det

kan närmast jämföras med det orgelbygge som några år tidigare gjorts i Skänninge kyrka, där på liknande sätt en gammal orgel blivit tillbyggd med ett nytt ryggpositiv, fastän här på samma läktarnivå. (Under den nuvarande kantorns Mats Herlin har Östervåla kyrka dessutom erhållit en 4-stämmig kororgel, byggd av M. Kjersgaard 1969).

Samme Th. Frobenius tillbyggde på liknande sätt en Lindgren-Blomqvist-orgel från 1850 i Harbo kyrka i samma pastorat. En önskan att erhålla ett tillägg med en andra manual kunde tillfredsställas på det sättet att den i västra valvet inklämda orgeln kompletterades med ett ryggpositiv. Den gamla sleiflådan kunde bibehållas, de nya byggdes efter samma system och trakterades och regerades mekaniskt.

Det fristående spelbordet

blir föremål för debatt inom orgelrådet. Tidigare hade man kunnat framhålla att det fristående spelbordet kunde medföra vissa fördelar för kyrkokörens placering. När nu de framsynta orgelbyggarna började bygga mekaniskt placerades följdriktigt klaviaturen i orgelns mitt och helst sammanbyggd med orgeln. Detta medförde att organisten kom att vända ryggen mot församlingen. Som försångare borde han samtidigt med sitt orgelspel hjälpa församlingen att sjunga i mässpartierna och koralssången. Några menade att detta bättre skulle befordras om organisten var vänd mot församlingen. Genom extra tekniska anordningar kunde även den mekaniska orgeln spelas från ett i mitten fristående spelbord om kantorn nödvändigtvis ville vara rättvänd i förhållande till församlingen. Somliga menade att det ena eller andra sättet att sitta icke spelade någon roll ur sångteknisk synpunkt.

Inom orgelrådet dryftades givetvis dessa praktiska frågor.

Locketorp (Skara stift): HW: »I princip är jag emot spelbordets placering vid sidan. Organisten har bättre kontakt med orgeln om han sitter framför densamma.» GA instämmer. Segerstad (Växjö stift): WÅ: »Mycket talar för denna anordning. Enligt min mening bör dock hänsyn tagas också till *kantorn* = den sjungande. Att sitta och sjunga vänd mot orgeln är inte vidare lustigt. Inte blir det någon vidare utblåsning för kantorns vox humana. Är denna mycket kraftig kan anordningen vara att rekommendera, i annat fall rakt inte.» HW: »Problemet sammanhänger med trakturen. I den lilla mekaniska orgeln (ack, så sällsynt) skall organisten vara vänd mot orgeln. I andra rummet är det en lämplighetsfråga. Man sparar mycket utrymme för kören om spelbordet bygges in i orgeln. Vi hade sluppit att se dessa ofta mycket fula, skrymmande om amerikanska skrivbord erinrande spelbord, om vi något oftare förordat en dylik anordning (inbyggt spelbord). För kantorns del tror jag ej det spelar någon roll.»

GA: »Tillstyrker HW:s förslag. När vi har en orgelbyggare (Hammarberg) som vill bygga verkligt orgelmässigt anser jag att vi bör stödja honom på bästa sätt. Har mångårig erfarenhet av att sitta vänd mot orgeln och sjunga, alla av positiv art. I ett fall måste präst och kantor medge att det t o m blev *bättre*. I fallet Segerstad är jag ganska informerad. Organisten (ej ord.) har gett sig 17 på att han skall ha spelbord, församlingen är tveksam, orgelbyggaren övertygad (för inbyggt spelklaviatur). Vad göres oss mera vittnen behov? Tillstyrker på det *enträgnaste* orgelbyggarens förslag.» – Det blev mekanisk orgel med inbyggt spelklaviatur. HW är orolig för de många förlorade sleiflådorna: »Egentligen är det ganska bedrövligt att vi är med om att avskaffa sleiflådor i våra orglar och ersätta dessa med ganska enkla pneumatiska lådor, modell Hammarberg. Eftervärldens dom kommer inte att bli mild! »

Men nog kämpades det om sleiflådorna som i fallet Dal (Härhösands stift) där den gamla sleiflådan från 1898 (Åkerman & Lund) föreslogs tillvaratagen och tillbyggd med ett ryggpositiv för att förhindra en sedvanlig urklanglig synpunkt olycklig uppställning i djupled. En uppdykande tysk stororgelbyggare (W. Bosch, Kassel), helt elektriskt orienterad, avgick emellertid med segern och det blev sålunda elektrisk traktur och registratur.

För år 1949 upptager handlingarna 30 orgelärenden.

Samma år (1949) fick Oskarskyrkan i Stockholm sin stora 77-stämmiga orgel med fyra manualer och pedal. Den byggdes helt mekanisk av Marcussen & Sön. Verkuppställningen återspeglas i den sköna fasaden där uppdelningen i huvudverk, ryggpositiv, bröstverk och pedal tydligt framhäves. Svällverket befinner sig inuti orgeln. Det har elektrisk traktur. Vid denna tidpunkten var orgelbyggaren ännu icke helt övertygad om att kunna bygga ett verk av dessa dimensioner helt mekaniskt. Två år senare ombyggde samma firma den stora orgeln i Sct Petri kyrka i Malmö som fick mekanisk traktur utom till svällverket som fick elektrisk.

Men svenska firmor byggde också stora orglar. Den 70-stämmiga orgeln i Visby domkyrka var ett verk av A. Mårtensson i Lund men här i helelektrisk utformning med ett fristående spelbord med därtill hörande utrustning med manubrier och en mångfald registreringsknappar. Hedvig Eleonora i Stockholm fick sin 70-stämmiga orgel med ungefärligen liknande utrustning 1948, byggd av A. Magnusson, Göteborg.

De äldre orglarna uppmärksammades: Scta Gertruds kyrka i Västervik fick sin Vistenius-orgel från 1744 vederbörligen restaurerad av Frobenius som också tog hand om Schiörlin-orgeln från 1806 i Gammalkil.

I 1948 års rapport nämnes särskilt Hammarberg i Göteborg »vilken förtor de vara den en-

de av våra egna orgelfirmor som i nämnvärd omfattning tillämpar detta gamla system» (mekanisk traktur och registratur). När denna firma omkring mitten av 40-talet firade sitt 100-årsjubileum kunde den med berättigad stolthet notera att den byggt 26 nya mekaniska orglar.

1950 — ett märkesår

Nytt cirkulär utsändes till församlingarna via domkapitlen. Orgelrådet framhåller vikten av att *orglarna vårdas* och föreslår att en översyn bör ske vart femte år. Tätare översyner bör också övervägas. Detta skulle i längden ställa sig förmånligare såväl med hänsyn till orgelns goda bestånd som även till kostnaderna för en dylik fortlöpande kontroll.

En märklig händelse var att *Uppsala domkyrka fick en kororgel* med en klanglig utrustning, teknisk fulländning och en placering i kyrkorummet som i allt representerade något av en nyorientering.

Firandet av J.S. Bach (200-årsminnet av hans död) kunde i Uppsala äga rum 1950 genom att detta minnesfirande samordnades med årets rikskyrkosångshögtid som förlades till Lund och Uppsala samtidigt. Det var för första gången som en rikshögtid av detta slag delades på två platser på grund av den väntade stora tillslutningen. I Uppsala förelåg vissa problem med uppställningen av en jättekör på ett par tusen sångare som i vissa av sina framföranden behövde stöd av en orgel. I väster fanns inga möjligheter till en uppställning i anslutning till orgeln på grund av läktarens minimala utrymnen. I koret rymdes utan svårighet en jättekör men där fanns inget continuoinstrument som kunde stödja densamma. Här uppställdes två alternativ: en uppbyggnad av en stor läktare i väster eller en kororgel i öster. Båda alternativen skulle kräva långa utredningar. Dessutom var det tvivelaktigt om

några myndigheter skulle gå med på att göra dessa arkitektoniska tillägg i kyrkorummets interiör. Dåvarande domkyrkovicepastorn Algot Anderberg (sedermera biskop i Visby) kom emellertid på råd: Kunde man tänka sig att en kororgel kunde ställas på hjul? Om så vore fallet kunde en flyttbar orgel betraktas som ett löst inventarium vars placering borde vara en kyrkorådets angelägenhet. Tillfrågad orgelbyggare (S. Zachariassen, Aabenraa) kunde framlägga en skiss på en anordning som kunde möjliggöra att en orgel kunde placeras på olika platser i kyrkorummet. Genom en hävstångsanordning kunde orgeln lyftas upp och med hjulens hjälp rullas fram till önskad plats.

Orgeln beställdes och kunde till jubileumsfirandet placeras i koret i kyrkans längdriktning mellan de två första pelarna. För att orgeln så smidigt som möjligt skulle kunna placeras i det känsligaste partiet i domkyrkan utan att uppväcka myndigheternas framtida misshag måste orgeln byggas på minsta möjliga utrymme. Av denna anledning fick inte orgeln från början en jämförelsevis skrymmande Subbas 16' i pedalen. Här fick man nöja sig med ett litet rörverk, Sordun 16', som gav en viss 16'-effekt.

Dispositionen blev följande:

H-verk: Rörflöjt 8', Principal 4' (i fasaden), Waldflöjt 2', Mixtur 5 ch, Dulcian 8' (också i fasaden).

Positiv: Gedackt 8', Rörflöjt 4', Principal 2', Sesquialtera 2 ch, Quinta 1 1/3', Cymbel 1 ch.

Pedal: Sordun 16', Gedackt 8', Skalmaja 4'.

Denna 14-stämmiga orgel inrymdes i ett skåp av förvånansvärt ringa omfång, vilket möjliggjordes genom att till det yttersta utnyttja utrymmena.

Sleiflådorna kunde göras minimalt breda genom ett särskilt patenterat system med stående sleifer i stället för vanligtvis liggande.

Förvånande orgelbyggare måste konstatera att något hittills icke förut genomfört hade lyckats: att inom ett så litet orgelhus placera 14 stämmor med högst klingliga effektivitet. Den intensiva klangutvecklingen gav många organister och orgelbyggare en chock, detta framför allt på grund av intonationen av övertonsstämmorna. Det blev något av en stor orgels möjligheter att göra sig gällande och t o m behärska det stora rummet trots instrumentets synbara litenhet. Men här fanns också en bärig koraltong (Rörfl. 8 + Princ. 4) som lugnt och sakligt passade för församlingsången, dessutom möjligheter till klart linjespel i kontrapunktiska sammanhang. Möjligheterna till klangblandningar med rörverk och aliquoter var stora, en rikedom som med sin fulländning behärskade det stora kyrkorummet.

En kororgel av denna storleksordning om två manualer och pedal representerade något nytt på 50-talet. Kyrkokörerna var ännu mestadels bundna vid sina läktare i väster. I domkyrkan kunde nu kören omväxlande flytta ner i koret och fick därigenom en ny närkontakt med församlingen. Placeringen i koret ställde nya krav på kören vilket bl a innebar att den anlade kördräkter och att den kom att introducera körprocessioner i gudstjänst-sammanhang. Särskilt väl kom kören att fungera vid de tillfällen då koret vid mindre samlingar förvandlades till den lilla kyrkan såsom vid nattvardsgudstjänsterna. För själva musikutövningen betydde kororgeln ett nytt uppsving. Organisten satt nu i församlingens mitt. För lyssnarna blev det mera spännande att följa hans agerande. Han kunde lätt få närkontakt bl a genom att från orgelplatsen kommentera programmen. Kororgeln förde de stora stjärnorganisterna till Uppsala: Walcha, Heiller, Litaize, Marie-Claire Alain, Tagliavini. Alla kände sig inspirerade av kororgelns möjligheter att reproducera såväl klassisk som modern orgelmusik. Walchas yttrande är belysande för kororgelns kapacitet:

»Detta är den bästa moderna orgel som jag hittills spelat på!»

I samband med uppförande av Bachs körverk, årligen återkommande (Juloratoriet och Johannespassionen) blev kororgeln det självklara continuoinstrumentet. I samband med den förut omnämnda riksskyrkosångshögtiden kunde den stora rikskören utföra koralerna i Johannespassionen från koret medan Domkyrkokören svarade för solo- och körpartierna från läktaren i väster, ett förfarande som avslöt sig till traditionen från Bachs tid.

Kororgeln kom att ställa många frågor beträffande en orgels placering i kyrkorummet, en kyrkorgelns storlek och liknande. Den blev föremål för besök av många organister och kyrkorådsledamöter. Icke sällan blev slutledningen denna: »När Uppsala domkyrka klarar sig med 14 stämmor, behövs kanske inte större orgel i vår egen kyrka?»

Kororgeln i domkyrkan fick många efterföljare av vilka flera blev mer eller mindre kopior av densamma. Detta gäller såväl dispositionen som placeringen. Men även de nya orglarna på den västra läktaren rönste inflytande av kororgelns disposition. Erfarenheten gav belägg för att en bärig ton kunde utgå från Principal 4' till en underliggande täckt eller halvtäckt 8'-stämma (Gedackt/Rörflöjt). När så dispositionen kompletterades med en Subbas 16' var den lilla effektiva orgeln komplett. (I Uppsala domkyrka fick kororgeln 1975 sin Subbas 16', uppställd bakom orgeln, i samband med kyrkans restaurering).

Det var åter högkonjunktur inom orgelbyggeriet. Våra egna orgelbyggare hade fullt upp med arbeten, trots att konkurrensen ökades genom att flera utländska orgelbyggare gjorde sitt inträde i Sverige. Dit hörde den holländske Flentrop och danskarna Krohn och Hemmer-sam. Den förstnämnde disponerade en 18-stämmig orgel (Bosarp) för tre manualer och pedal. Men stororgelstanken triumferade fortfarande och särskilt i orglarna kring Siljan som

fick sina typiska dispositioner av Dala-sonen Oskar Lindberg; Gagnef (1947) 3-man. & ped. 37 st, Lima (1951), 2 man. & ped. 31 st, Leksand (1954) 3 man. & ped., 51 st, alla byggda av Åkerman & Lund, den senare orgeln med sleiflådor och elektropneumatisk registratur. *Den dubbla lojaliteten* å ena sidan mot det kulturhistoriska värdet hos en äldre orgel å andra sidan mot församlingens/organistens önskemål att få ett mera speldugligt instrument, förorsakade emellanåt skiljaktigheter vid bedömningen av hur en äldre orgel borde behandlas för att kunna fungera tillfredsställande inom icke alltför snäva gränser. Orgelrådet hade mestadels tillstyrkt att även en äldre värdefull orgel, byggd på en enda luftlåda, kunde kompletteras med ett pedalverk för att möjliggöra ett »fylligare» och mera differentierat orgelspel. En tillbyggd pedal öppnade nya möjligheter att reproducera en väsentligt utökad orgelrepertoar samtidigt som orgelns användning i gudstjänsten väsentligt utökades. Ofta var det den kunnige församlingsorganisten som låg bakom en sådan önskan. Han kände sig hämmad i sin musikutövning genom instrumentets begränsade resurser.

Belysande för en sådan situation var orgeln i *Järlåsa kyrka* (Uppland) som hade en Green & Strähle-orgel från 1754 om 9 stämmor på en sleiflåda med s k bihangspedal. Orgelns kulturhistoriska värde insågs av alla. Under årens lopp hade originaldispositionen omändrats genom insättning av stämmor som ej var förenliga med den ursprungliga dispositionens klangvärld. Detta skedde 1885 och så sent som 1929 hade den enda rörstämman, Trumpet 8', fått vika för en salicional 8. I orgelrådet ansåg Weman och Ahlén att orgeln helst borde rekonstrueras och förses med en tillbyggd pedal av en mot manualverket svarande omfattning. Arnér förordade en »omsorgsfull restarering utan tillbyggnad», å andra sidan var Arnér och E. Erici »inte oförstående för en tillbyggnad av ett mindre pedalverk». Denna uppfattning

delades av O. Lindberg. Dåvarande sakkunnig i Uppsala domkapitel, S. Söderström, Norrtälje tillstyrkte en begränsad ombyggnad. Inför all denna sakkunskap som var enig om den gamla orgeln värde men där meningarna gick isär beträffande orgeln praktiska användning, stannade det hela vid – utredningen. Församlingen fick behålla sin orgel i oförändrat skick.

I ett liknande fall, *Häradshammars kyrka* (Linköpings stift), fanns en orgel av Jonas Fredric Schiörlin från 1821. Där ville församlingens organist tänka sig såväl ett tillbyggt ryggpositiv som pedal med följande motivering: »Emellertid anser jag som ständigt trakterar orgeln att den ändå inte i sitt nuvarande skick är ett lämpligt instrument. Större delen av orgellitteraturen är ospelbar, främst på grund av den ofullständiga pedalen.» »Kyrkorådet är ense med mig om att enbart konservering av orgeln är att ställa församlingens behov av ett gott instrument för mycket åt sidan till förmån för antika synpunkter!»

Orgelrådet ansåg att orgeln borde konserveras och anförde att under de senaste åren en ny syn på de gamla orglarna framkommit. Skrukeby kunde framvisas som ett exempel på ett lyckat konserveringsarbete. I Häradshammar blev det Bröderna Moberg som 1953–54 genomförde ett omsorgsfullt arbete.

1950–51 behandlades 28 ärenden av orgelrådet.

På 1950-talet framträdde G. Grönlund, Gammelstad, alltmera som en av de ledande svenska orgelbyggarna. Han gick konsekvent in för den helmekaniska orgeln med sleiflådor. 1950 byggde han med pneumatiska kägellådor en orgel i Skepparslöv (Lunds stift) men 1952 helmekanisk i Djurröd (d:o). Orgelärendena behandlades mestadels genom kringsändning till de tre medlemmarna. Kravet på sammanträden gjorde sig starkt gällande och kunde lättare genomföras från juli 1953 då Gotthard Arnér flyttade till Stockholm för att tillträda befattningen som organist i Storkyrkan.

Det var inte alltid lätt att avge förord för den ene eller den andre orgelbyggaren när det inträffade att två goda orgelbyggare tävlade om samma orgelbygge, särskilt om den ene var dansk (Marcussen) och den andre svensk (Hammarberg). Sedan våra egna med allt större framgång kvalitativt börjat att hävda sin ställning gent emot danskarna kunde de svenska synpunkterna bättre försvaras än tidigare. Till Falkenbergs kyrka förordades alltså Hammarberg som här byggde en 31-stämmig orgel och i samma kyrka en kororgel om 6 stämmor. Den helmekaniska orgeln byggdes nu mera allmänt. I de mycket stora orglarna behärskade man ännu inte tekniken att bygga helmekaniskt. *Skellefteå landsförsamling* erhöll sålunda 1954 en tremanualig orgel om 59 stämmor med alla tillbehör (rullsvällare etc) av orgelbyggare Mårtensson, Lund. Orgelrådets påpekande att dispositionen var överdimensionerad, lämnades utan avseende.

En av de första *orgeldagarna* anordnades av orgelrådet i Stockholm 7–8 april 1953 under medverkan av riksantikvarieämbetet. Under de båda dagarna hölls föredrag och diskussioner i aktuella orgelfrågor. Att intresset var stort, därom vittnar anslutningen då inte mindre än 130 orgelbyggare, museimän, präster och kyrkomusiker mötte upp. Det intima samarbetet med Riksantikvarieämbetet fortsatte under 50-talet. Bengt Thordeman, riksantikvarie från 1952, visade i likhet med Curman ett stort intresse för kyrkorglarna. Samma år anordnade byggnadsstyrelsen en *konferens* kring frågan om »Ny- och ombyggnader av orglar.» I skrivelse till byggnadsstyrelsen uttrycker H.W. som den enda från orgelrådet inbjudne att han ansåg att samtliga medlemmar av orgelrådet borde ha inbjudits närvara, detta så mycket mer som orgelrådet under 20 år kostnadsfritt ställt sig tillbyggnadsstyrelsens förfogande.

Det irriterade orgelrådet att icke någon av dess medlemmar hade anmodats hålla det föredrag som handlade om de äldre orglarna och

deras behandling. Det blev i stället orgelentusiasten Einar Erics som visserligen varit medlem av orgelrådet men som föredrog att agera mera på egen hand. Till hans stora förtjänster i detta avseende räknades med rätta det av honom upprättade orgelarkivet, en inventering av vårt orgelbestånd som Erics genomförde under åren 1937–46 i samtliga fall med personligt besök på ort och ställe. Erics ville genom denna undersökning söka klarlägga vilka orglar som tillhörde det omistliga bestånd som under alla förhållande borde skyddas. Det »blev möjligt att värdesätta de olika verken med avseende på klangen» (enligt E:s eget referat av sitt föredrag). Resultatet av inventeringen delgavs myndigheterna. »Det utvisade att vi hade ca 200 klassiska orglar kvar, av vilka ett 60-tal måste sägas vara klart överlägsna allt som senare presterats i orgelväg, i varje fall klangligt.»

Den av Erics genomförda bedömningen av det klangliga värdet utgick från hans personliga uppfattning utan större hänsyn till orglarnas tekniska status. Man måste givetvis också ta hänsyn till att hans inventering skedde under en tid då orgelbyggeriet i vårt land befann sig i en period av osäkerhet och sökande och att de nya klangliga resultaten vid tidpunkten för undersökningen knappast hörde till de lysande inom vårt orgelbyggeri. Erics föreslog ett slags moratorium »tills vi kunna bygga lika goda nya orglar. Vi har ännu inte nått därhän, men det finns ju hopp. Och när så blir, då behöva vi inte längre hålla så hårt om de ifrågasvarande verken, då får de lokala hembygdsintressena ta vid – men först då.»

Erics orgelinventarium fick stor betydelse och det låg i allas intresse att slå vakt om de av honom stjärnmärkta orglarna. Om hans inventeringar i huvudsak byggde på högst subjektiva bedömningar av deras klangliga förtjänster blev det nu angeläget att även fästa uppmärksamheten på hela orgelverket, dess

utrustning och funktion, innan några definitiva ställningstaganden kunde göras.

I det tidigare har berörts några orglar som tillverkats av mer eller mindre självlärd orgelbyggare som förlänat en viss särprägel åt skilda »orgellandskap» i vårt land. I Ärkestiftet fanns på 1800-talets början en sådan självlärd orgelbyggare som hette Pehr Olof Gullbergsson (1780–1846), häradsskrivare, bosatt i Lillkyrka. Det var först på äldre dar som han ägnade sig åt orgelbyggeri. Trots detta hann han med att bygga 24 orglar, många ännu bevarade, en del med vissa förändringar och tillägg i dispositionerna. I Ärkestiftet finns Gullbergsson-orglar bl a i Kungs-Husby, Torsvi, Boglösa, Långtora, Härnevi, Nysätra, den sistnämnda ett av de bäst bevarade originalverken, en orgel med 9 stämmor på en sleiflåda. Här finns ett sk melodiverk som byggdes av medarbetaren J. Wengström. Detta melodiverk innehåller en Flöjt 4' och i diskanten Trumpet 8'. Genom denna anordning kan man alltså spela solo-trumpet på den enmanualiga orgeln, ett intressant tekniskt tillägg, en innovation av en påhittig orgelbyggare. Här måste orgelrådet hålla strama tyglar för att avstyra alla försök till att en intressant originalorgel förändrades.

I *Huddunge kyrka* (Uppland) fanns också en Gullbergsson-orgel om 10 stämmor. Då församlingen hade en skicklig organist och tillika erhållit en större donation till en ny orgel fanns här en möjlighet till att dels renovera den gamla orgeln, dels bygga en ny. Th. Frobenius byggde 1956 en 20-stämmig orgel givetvis med sleiflådor och mekanik. En disposition vid denna tiden hade följande stämmor:

H-verk: Princ. 8, Rörfl. 8, Okt. 4, Gamba 4, Okt. 2, Mixtur 4 ch, Trump. 8

Bröstverk: Ged. 8, Rörfl. 4, Princ. 2, Koppel-fl. 2, Kvinta 1 1/3, Scharf 2 ch, Krumh. 8, Tremulant

Pedal: Subbas 16, Princ 8, Nachthorn 4,
Rauschkvint 1 1/3, Fagott 16, Skalmaja 4

Här möter vi en något annorlunda uppställning: huvudverk, bröstverk och pedal. Tidigare hade de tvåmanualiga orglarna mestadels h-verk och ett bakomliggande svällverk. Nu placeras bröstverket under h-verket, och de båda verken i samma läge i förhållande till fasaden. Genom denna anläggning åsyftades en klangutveckling direkt ut i kyrkorummet. En viss svällverkan kunde bröstverket erhålla genom reglerbara luckor. Dispositionen uppvisar en klanglig balans. Pedalen är ingalunda missgynnad med sina 6 stämmor.

Församlingarnas offervillighet har alltid visat sig stor när det gällt att restaurera kyrkor och bygga orglar. Detta gäller även de små församlingarna. I *Kuddby* (Linköpings stift) satsade församlingen 25 000 kr för att restaurera en Nordström-orgel från 1883, ett arbete som anförtroddes åt vår speciella restaureringsfirma, bröderna Moberg, Sandviken. Men fortfarande måste orgelrådet se att en J.G. Ek-orgel från 1861 i Indal (Härnösands stift) tillbyggdes och försågs med elektropneumatisk traktur och registratur. Det var firman W. Bosch, Kassel som särskilt i denna del av landet hade fått insteg på den svenska marknaden. Förslaget tillstyrktes med stor tvekan: »En gammal mekanisk orgel ersättes med en elektrisk. Dåligt på lång sikt» (HW).

I Stockholm om- och tillbyggdes en stabil Åkerman & Lund-orgel från 1898 från 34 till 47 stämmor. I protokollet kan man läsa: »Tillstyrkes med tvekan för den överlastade dispositionen. Hela anläggningen (ur orgelmässig synpunkt) ointressant och schablonmässig» (HW med instämmande av GA).

Ett förslag till ombyggnad av orgeln i *Ore* (Västerås st) kunde likväl orgelrådet korrigera. Här planerades en tillbyggd orgel med sidoställt spelbord och med elektropneumatisk styrning. Via orgelrådets yttrande till byggnadsstyrelsen kunde förslaget stramas till. Fir-

man Åkerman & Lund som länge fört den elektropneumatiska orgelns talan tvingades här att bygga en helmekanisk orgel med inbyggt spelbord och ljudande fasad (Principal 8). En av vårt lands mest produktiva orgelbyggare med anrika traditioner hade alltså efter skilda stadier från mekanik (framåt 1890-talet), över pneumatik (sekelskiftet—40-talet) och elektropneumatik (50-talet) återvänt till utgångspunkten, den stabila mekaniken från firmans glansdagar under 1800-talet sista kvartssekel. Omställningen hade tagit sin tid.

Ett år tidigare (1956) hade samma firma fått tillfälle pröva sina återfunna färdigheter i mekaniskt orgelbyggeri genom att bygga orgeln i *Skepptuna* kyrka (Uppland). Här samarbetade firman med arkitekten Rolf Bergh som ritade ryggpositivet i anslutning till den gamla fasaden. Huvudverket är liksom ryggpositivet placerat på ett podium i kyrkans västra del.

Under 1954 behandlade orgelrådet ett 35-tal ärenden av skiftande slag. I en skrivelse till byggnadsstyrelsen och riksantikvarieämbetet erinrade orgelrådet om att 20 år förflutit sedan orgelrådet bildats. Trots de ökade arbetsuppgifterna hade orgelrådet icke erhållit någon ersättning för sitt arbete och hemställde att de båda verken borde försöka lösa ersättningsfrågan. Skrivelsen föranledde ingen åtgärd.

1955 behandlades 63 ärenden av vilka några föranledde ingående undersökningar på platsen. Så var förhållandet med orgeln i *Östra Ryd* (Linköpings stift) ett ärende som föranledde en omfattande korrespondens. Där fanns en orgel från 1777 av Lars Strömblad som hade blivit föremål för många översyner särskilt under 1800-talet. Det skulle dröja ända fram till 1965 innan församlingen kunde bestämma sig för ett återställande av den gamla orgeln. Det var återigen Bröderna Moberg som verkställde detta uppdrag. Verket med sina 11 stämmor är placerat på en luftlåda med bihangspedal. Genom att en del

stämmor är delade kan man genom försiktig användning åstadkomma en 16' pedaleffekt vilket framgår av dispositionen, där de flesta fasadpiporna är ljudande (Princ. 8, Kvinta 2 2/3):

Manual: Untersatz 16' bas/diskant, Princ. 8 b/d, Gedackt 8, Kvintadena 8, Oktava 4, Flöjt 4, Kvinta 2 2/3, Scharf 3 chor, Trumpet 8 b/d, Fugara 4 bas, Vox humana 8 disk., Tremulant.

Delade meningar 1

I KSV:s orgelarkiv utgör orgelfrågan i *Sct Nicolai kyrka, Nyköping*, en betydande brevväxling huvudsakligen mellan orgelrådets ordförande och församlingens kyrkoherde, detta sedan medlemmarna i orgelrådet på ort och ställe sökt att bilda sig en uppfattning om ett svårlöst orgelproblem. Till den långsträckt kyrkans nordvästra hörn hade orgeln i väster flyttats när kyrkan restaurerades 1925. Bakom den numera stumma J.N. Cahman-fasaden från 1773 hade Åkerman & Lund byggt en orgel 1873. Det var alltså denna orgel som flyttades och ställdes på ett podium längst ner i kyrkan i samband med kyrkans restaurering. Redan 1936 anfördes klagomål på orgelns bristfälliga kondition. »Därtill kom ett allt starkare missnöje med en placering som kommit kyrkokör och organist att av vada sättas i vrån», en vrå varifrån de hade svårt att uppleva den rätta kontakten med gudstjänsten» (kyrkoherde E. Broberg om den gamla orgeln).

Orgelrådet utgick ifrån att det skulle vara värdefullt om en ny orgel kunde byggas bakom den förnämliga Cahman-fasaden som då kunde göras ljudande. Olika placeringar övervägdes och prövades. Helst skulle man vilja se en återgång till en läktare i väster i enlighet med uppställningen före 1925. Men det året hade man restaurerat en portal till ett dopkapell i väster. Denna portal ansågs av myndig-

heterna så värdefull i arkitektoniskt avseende att dess värde skulle inte bara förringas utan omintetgöras genom tillkomsten av en orgelläktare. Detta var alltså byggnadsstyrelsens motivering att avslå församlingens ansökan. 1962 blev den gamla orgeln ospelbar. Man anskaffade en mindre kororgel om 9 stämmor. Under tiden gjordes många nya förslag till lösning av orgelfrågan och arkitekten Rolf Bergh var i flitig aktion med ritningar och förslag i mängd. Man monterade t o m upp en attrapp på fondväggen som skulle visa hur en delad orgel på vardera sidan om mittgången skulle ta sig ut. Detta förslag avslogs av byggnadsstyrelsen som nu förordade att bygga en läktare och ställa en ombyggd Cahman-orgel i väster, alltså helt enligt med vad församlingen för många år sedan önskade! Det vacklande ställningstagandet från myndigheternas sida blev väl starkt för församlingen och dess dåvarande kyrkoherde. Församlingen hade förorsakats stora utgifter och kom nu genom den nytillträdande organisten Bengt Nelvig med ett nytt förslag: en 30-stämmig kororgel på höger sida som skulle bli kyrkans huvudorgel. Detta förslag antogs. Orgelns byggdes av firman Marcussen & Sön och fick en framåsyftande disposition som enligt organistens önskan kunde möjliggöra framförande av orgelmusik från alla tider. Detta möjliggjordes bl a genom att svällverket försågs med en Gamba 8 och tre rörverk och att det gjordes dynamiskt verkningsfullt genom ett dubbelt crescendoverk.

Av anledning som inte framgår av orgelrådets korrespondens avbröts kontakten mellan orgelrådets ordförande och församlingens kyrkoherde. Den fortsättning som följde efter 1960 och som här kortfattat har relaterats har erhållits direkt från församlingens organist Bengt Nelvig (tillika skicklig violinist) som alltså lyckades slutföra den segslitna orgelfrågan, om den nu kan anses slutförd eftersom den fina Cahman-fasaden står kvar

som ett stumt minne från en svunnen storhetstid och bakom densamma en orgel som är ospelbar.

Den nya orgeln uppfyller emellertid högt ställda förväntningar. Att den tillika är framåtsyftande torde framgå av organistens egen inställning till sin orgel: »Jag har fått mitt önskade crescendoverk och, om inte precis Voix celeste så en Gamba som är tät och fin i klangen. Jag har aldrig vurmat för någon ensidig orgel utan likaväl som en Francks, en Regers, en Sjögrens, en Otto Olssons musik på andra områden än orgeln ligger mig om hjärtat, lika mycket vill jag kunna spela deras orgelmusik på ett för denna musik lämpligt instrument. Jag är fortfarande violinist och musiker och anser att musikhistorien inte är slut med barocken. Jag tycker om all bra musik och då menar jag att en orgel skall kunna klara så mycket som möjligt utan att förden skull bli något misch-masch av stilar. Jag har t ex 3 rörverk i crescendoverket och Krumhorn i bröstverket och kan göra franskt och romantiskt samtidigt som jag kan göra barockmusiken rättvisa med Marcussens friskt intonerade labialverk och mixturer.»

Denna »framstegsorgel» invigdes 1973 och skiljer sig knappast dispositionsmässigt från de orglar som nybyggdes på 60-talet av våra egna orgelbyggare.

Huvudverk: Gedackt 16, Princ. 8, Spetsflöjt 8, Oktava 4, Oktava 2, Mixtur 5–7 ch, Trumpet 8.

Bröstverk: Gedackt 8, Koppelflöjt 4, Princ. 2, Nasat 1 1/3, Sesquialtera 2 ch, Krumhorn 8, Tremulant

Svällverk: Rörflöjt 8, Gamba 8, Princ. 4, Traversflöjt 4, Waldflöjt 2, Mixtur 4 ch, Dulcian 16, Oboe 8, Clairon 4, Tremulant

Pedal: Gedackt 16 (trans från h-verk), Subbas 16, Oktava 8, Gedackt 8, Oktava 4, Nachthorn 2, Fagott 16, Trumpet 8

Sedvanliga normalkoppel i den mekaniska

orgeln. Ett intressant tillägg är att registraturen fungerar elektriskt vilket möjliggör anläggandet av tre fria kombinationer. Dynamiskt svällverk genom att luckorna öppnar sig såväl framåt som bakåt (2 svälltrampor). Även bröstverket har en svälltrampa.

Kommentarer (i programbladet vid invigningen):

»Genom sin lugna inkomponering i valvet, sin med altartavlan korresponderande utformning av fasaden (R. Bergh) och med sina 30 register torde den nya orgeln erbjuda den länge efterlängtade lösningen på sin gamla orgelfråga och ett förstklassigt instrument för såväl liturgiskt som konsertant orgelspel, värdigt det sköna rum, där den är placerad».

(B. Nelvig)

»Och nu, nu är äntligen S:t Nicolai orgelfråga löst för — som vi hoppas — lång, lång tid framåt. Gud vare lov!»

(E. Broberg)

Den stumma Cahmanfasaden står kvar — som ett minne!

Tillfredsställande lösning?

1956 utgick en ny skrivelse till samtliga domkapitel. Den var föranledd av påpekan- den från byggnadsstyrelsen som allvarligt ville förehålla församlingarna att följa gällande föreskrifter som bl a innehåller att inga förändringar på kyrkans inventarier får göras utan medgivande av byggnadsstyrelsen. Det förekom att församlingarna tecknade kontrakt med orgelfirmor utan att styrelsen lämnat tillstånd till avsedda förändringar av orglarna. Godkända förslag förbigicks vid utförandet. Som exempel anföres *Botkyrka* där en ombyggnad genomförts utan att anvisningarna följts. De bakom och vid sidorna av fasaden synliga piporna måste betecknas som störan- de i miljön. Församlingen uppmanades därför att uppgöra ett förslag »till sådana åtgärder som kan minska utseendemässiga olägenheter

och att underställa förslaget byggnadsstyrelsens prövning».

Någon gång ifrågasatte man orgelrådets befogenheter som rådgivande organ. Så skedde i *Norrköping*, Borgs församling, där kyrkorådets ordförande kyrkoherde Sven Arén i ett yttrande till domkapitlet i Linköping framhåller att »Kyrkorådet först vill starkt poängtera att KSV:s orgelråd icke är någon officiell institution, varför detta råd saknar laglig befogenhet att ingripa i orgelfrågor». Här gällde det behandlingen av en Schiörlin-orgel som skulle utökas. Församlingen önskade en större utbyggnad till tre manualer och 29 stämmor, fristående spelbord och en anläggning med elektropneumatik. Motiveringen till detta senare var att man ansåg att »registreringen skulle bli tungrodd med menliga följder för ett redigt utförande av orgelspelet och att kostnaderna (för en mekanisk orgel) skulle bli avsevärt mycket högre». »Med hänsyn till vad kyrkorådet anfört får kyrkorådet hemställa att orgelrådets yttrande till Riksantikvarieämbetet icke tillmätas någon betydelse. I annat fall inträder det betänkliga att en privat sammanslutning genom på otillräckliga informationer grundade yttranden tillåtes ingripa i en församlings angelägenheter.»

Denna kraftiga salva föranleddes av det yttrande som orgelrådet gjort på anmodan av samma ämbete. Orgelrådet hade framhållit att den uppgjorda dispositionen var överdimensionerad och att den saknade allt samband med den gamla schiörlinska fasaden som orgelrådet ansåg böra göras ljudande. Orgelrådet påvisade det ohållbara i kyrkorådets yttrande angående den mekaniska orgelns funktionsmöjligheter och kunde hänvisa till en rad nybyggda orglar av såväl svenska som utländska orgelbyggare vilka byggde mekaniskt lättmanövrerade instrument (ex. Oskarskyrkans orgel med sina 77 stämmor).

Ärendet gick vidare till Musikaliska Akademin där orgelrådet hade tillfälle att i särskild

skrivelse framlägga sina principiella synpunkter på orgelbyggeriet och erinra om att riksantikvarieämbetet instämde i vad orgelrådet anfört beträffande orgelns disposition och utförande. Den lilla maktkampen slutade med att Stig Magnusson 1958 byggde den orgel kyrkorådet ville ha, utrustad med elektropneumatik vilket möjliggjorde alla önskade koppel, därtill 3 fria kombinationer, registersvällare, automatisk pedalväxling (!), avställare för rörverk, två svällverk.

Ett 60-tal ärenden behandlades av orgelrådet även under 1956.

Detta att bygga en orgel efter kantors eller församlingens önskemål avslöjar den osäkerhet som fortfarande rådde bland våra egna orgelbyggare. De utgick icke som danskarna från det självklara förhållandet att en orgel vid denna tidpunkten skulle byggas mekaniskt. Om de större orgelbyggarna visade denna tveksamhet var förhållandet ännu mera utmärkande för de mindre som för att hålla rörelsen flytande emellanåt måste kompromissa sig fram via mindre hållbara lösningar.

Ett dylikt fall var *Sollentuna* som 1953 fick en orgel byggd av Hans Schuster, Stockholm. Redan några år efter avsyningen började orgeln krångla och församlingen begärde en eftersyn av orgelrådet som konstaterade att orgeln hade betänkliga brister. Delvis kunde detta hänga samman med att orgelbyggaren laborerat med olika typer av pneumatiska luftlådor. Ett yttrande förelåg av Alf Linder som avsynat orgeln 1953 och som 1957 konstaterat att »orgelbyggaren i förevarande fall visat sig vara så i avsaknad av ansvarskänsla för sitt arbete» att det icke motsvarade det tidigare avgivna vitsordet. Linder anför vidare: »Skulle ombyggnaden av orgeln ägt rum nu, hade jag förordat en helmekanisk orgel. Under senare år har nämligen en omdaning av orgelbyggeriet skett utan motsvarighet i det svenska orgelbyggeriets historia. Från att ha byggt pneumatiska eller elektriska orglar har

utvecklingen inom orgelbyggeriet gått mot byggandet av helmekaniska verk, dvs ett återgående till den ursprungliga orgeltypen.» Som hållbart alternativ föreslog orgelrådet en helt ny mekanisk orgel. Detta förverkligades 1967 då den utdömda orgeln med sina 22 stämmor ersattes med en ny om 13 stämmor byggd av dansken Troels Krohn.

Även under 1957 behandlade orgelrådet ett 60-tal ärenden.

Försök till förbättring av sleiflådan gjordes av orgelbyggare G. Mårtensson, Lund, som 1957 inlämnade en patentansökan om en konstruktionsförbättring. Det gällde enligt uppfinnaren »att skaffa fram en sleiflåda i vilken, även om vissa detaljer skulle kasta sig på grund av ändrade fuktighetsförhållanden, sleiferna alltid komme att bli lätt manövrerbara och med god tätning komma att anligga mot de ytor mellan vilka de äro rörliga».

Frågan om fuktighetens inverkan på orglarna hade fått ny aktualitet sedan det blivit alltmera vanligt att installera elektrisk uppvärmning i kyrkorna. Av sparsamhetsskäl kunde man inte hålla kyrkorna uppvärmda under vardagarna. Detta gällde framför allt de många landskyrkorna där man väntade framåt fredag afton eller lördag morgon innan elströmmen slogs på. Den hastiga uppvärmningen utgjorde en stor påfrestning framför allt på orglarna där det myckna trävirket i luftlådor, luftkanaler, pipstockar, abstrakter måste anpassa sig efter de hastiga temperaturväxlingarna. I mindre noggrant byggda orglar kunde det hända att registren gick trögt eller att det kunde bli en eller annan hylning. Men den uppkomna luftfuktigheten hade det goda med sig att tillfälliga sprickbildningar tätades av sig själv. Den verkliga faran uppstod i de ständigt uppvärmda kyrkorna där det fanns en tendens till att via termostaten höja innetemperaturen till alltför höga gradtal. Under sådana förhållanden kunde även den mest välbyggda orgel ställas inför ödesdigra uttorkningsprov som kunde

förorsaka svåra fel närmast i form av sprickbildningar inuti eljest stabila och välbyggda luftlådor. Dylika fel var svåra att avhjälpa. Mindre nogräknade reparatörer kunde nöja sig med att klistra igen sprickorna med skinn, de mera ambitiösa måste icke sällan gå in i luftlådorna, såga upp och täta med stabilare tillbehör. De försiktiga orgelbyggarna förordade en ständig kontroll av luftfuktigheten genom installation av en hygrometer på vilken man kunde avläsa rummets fuktighetsgrad. Mot detta svarade helst en särskild anläggning (typ: kondensor) som automatiskt tillförde luften en viss fuktighet. Dessa anläggningar hör likväl till sällsyntheterna i våra kyrkorum där även inventarier av annat slag (altarskåp, predikstolar) ofta utsätts för onödiga påfrestningar, som förr eller senare förorsakar dyrbara reparationer.

Märkligt nog har våra kyrkor förskonats från musikinstrument av typ Hammondorgel som ersättning för piporglar. Enstaka försök bekräftar denna huvudregel. I Hedareds gamla stavkyrka (Borås) hade man på försök provat ett sådant instrument och man ville höra orgelrådets principiella inställning till denna typ av orgel och orgelrådet svarar: »Att installera en musikmaskin av ifrågavarande art i en av vårt lands äldsta kyrkor finner orgelrådet vara skandalöst och vill som sin mening uttala att instrumentet snarast möjligt måste avlägsnas.» Så skedde också. I dess ställe insattes ett orgelharmonium. *Flera utländska orgelbyggare* sökte till den svenska marknaden. Till detta förhållande bidrog säkerligen att våra svenska församlingar ådagalade betydligt större generositet när det gällde att satsa på kyrkorestaureringar och orgelbyggen än vad som var vanligt ute i Europa. Några få orglar byggdes i vårt land av den tyske orgelbyggaren Rudolf von Beckerrath, Hamburg. Han var en av de mest representativa och progressiva tyska orgelbyggarna på 50-talet. 1957 byggde han den 40-stämmiga orgeln i Kiruna med huvudverk, ryggpositiv,

bröstverk och öververk samt pedal helt mekanisk. Men även en mindre orgel i Rinna (Linköpings stift) ursprungligen av G. Andersson 1835 tillbyggdes med ett positiv och en pedal. Här gjordes fasadpiporna ljudande i den helmekaniska orgeln.

Att konkurrensen från utlandet kunde vara ojämn vad kvaliteten beträffar framgår av ett annat fall. I *Frostviken* (Härnösands stift) fastnade församlingen för det billigaste förslaget vilket hade till följd att den tyska firman E. Maul som representerades av firman G. Hagström, Härnösand, fick bygga en ny orgel bakom den gamla förnämliga orgelfasaden och denna nya orgel helt pneumatisk.

Slutet på 50-talet representerade ett genombrott för det högklassiga svenska orgelbyggeriet som nu i princip övergått till den helmekaniska orgeln utrustad med stabila sleiflådor. 1955 byggde Grönlund, Gammelstad, den 51-stämmiga orgeln i Umeå landsförsamling helt mekanisk med en fördelning av stämmorna på huvudverk, ryggpositiv, svällverk, öververk och pedal. Firmans första helmekaniska orglar byggdes 1952 i Njurunda och 1953 i Piteå, den senare med två manualer och pedal och 26 stämmor. Denna firma blev en av de ledande i vårt land och dess förnämliga orglar blev allt vanligare i olika delar av landet. Vid samma tid visades samma målmedvetenhet av andra ledande svenska orgelbyggare med Stig Magnusson, Olof Hammarberg och Åkerman & Lund i spetsen. Med den förvärvade säkerheten kom våra svenska orgelbyggare i nivå med de danska orgelbyggarna som visat vägen till det orgelmässiga byggandet och som onekligen inspirerat våra egna till att satsa helt och fullt på den mekaniska orgeln.

1958 behandlade orgelrådet ett 80-tal ärenden enligt den vanliga ordningen att myndigheterna sände de från församlingarna inkomna förslagen till orgelrådet för yttrande. Ett erkännande för utfört arbete fick orgelrådet från och med 1955 då ett belopp av ett tusen

kronor utdelades till var och en av orgelrådets medlemmar. Detta utbetalades av riksantikvarieämbetet. Byggnadsstyrelsen höll sig i detta avseende ännu avvaktande men att den gav sitt erkännande åt orgelrådets arbete framgår av den skrivelse som styrelsen i maj 1958 utsände till samtliga domkapitel. Häri meddelas att »KSV:s orgelråd som av Byggnadsstyrelsen konsulteras i orgelfrågor särskilt har påpekat de olägenheter som uppstår då församlingar tecknar kontrakt med orgelfirmor utan att Byggnadsstyrelsens tillstånd lämnats». Man varnar för detta förfaringssätt som kan försvåra och fördyra fullgoda lösningar.

Med jämna mellanrum anordnade orgelrådet orgeldagar i Stockholm i samverkan med riksantikvarieämbetet. 1958 var tiden inne för en ny träff mellan orgelbyggare, arkitekter och kyrkomusiker. Man saknade icke ämnen för föredrag och samtal i en tid som präglades av en stark framåtanda.

Kritiska röster

I nr 4 av årgång 1946 anordnade *Musikvärlden* en enquête under rubriken »Kyrkomusiker har ordet». Ett antal kyrkomusiker ombads att besvara en del frågor som rörde den kyrkomusikaliska verksamheten i landet. En fråga löd så: »Har orgelrörelsen nått några praktiska resultat?»

Bland dem som tar upp denna fråga är tonsättaren *Josef Jonsson* som vänder sig mot arkaiserande tendenser »med anemisk verkan». Han anmärker på den alltför tyskorienterade musiksmaken. Man möter sällan César Franck. »Eljest är det Bach och Buxtehude som dominerar.»

Alf Linder (lärare vid Musikhögskolan) intygar att kyrkomusikens nya inriktning har influerat på organistutbildningen. »Undervisningen är objektivt allsidig och omfattar alla historiskt riktiga stilar.» De gamla mästarna är på nytt aktuella men också Regers och César

Francks orgelverk. Någon ensidig Bach-Buxtehudedyrkan praktiserades ej i Oskars församling. Där fick man lyssna till såväl gammalt som nytt. Det svenska representerades av Otto Olsson, Lindberg, Wikander, Thyrestam, Söderholm — »samt varje gång ett Reger-verk.»

Kategorisk i sitt uttalande är *Otto Olsson* som hävdade att orgelrörelsen »prompt vill lansera en viss orgeltyp som den allena saliggörande. Man blundar avsiktligt för den utveckling som orgelbyggeriet och orgelkompositionen undergått under de senaste 250 åren. Man vill återknyta till forna tiders orgelklanger.» Man undviker »sorgfälligt allt det som klangligt erinrar om orkestern och dess instrument».

»Barocktidens orgel var orkestral till en grad om vilken vi nu inte kan göra oss en föreställning. Här fanns basuner, tvärflöjter, skalmajor, trumpeter, zinkor, blockflöjter, Krumhorn, Dulcian, Sordun, Rankett i dåtidens orkestrar och alla instrument imiterades flitigt i orglarna.» Han erkänner att orgelrörelsen gör sitt bästa för att skapa klangbalans men att man i sin iver gått för långt i att renodla orgelns klangbestånd. Han citerar Schweitzer: »Den orgeltyp som fanns på Bachs tid är icke den sanna orgeln utan dess förelöpare. Den saknar det majestätiska som är oskiljaktigt från orgelns sanna väsen. Konsten har absoluta ideal, inte arkaistiska.»

H. Weman framhåller som signifikativt för den pågående utvecklingen en »stark och medveten orientering mot kyrklig stil», en stil som klarast och oemotståndligt dokumenterar sig i den nya orgeln som framstår som ett självständigt instrument med oändligt rika resurser. »Mot 20-talets förstelnade, ofta hårda och okänsliga klanger ställer den nya orgeln egna skiftande klangblandningar som sätter fantasin i rörelse och som inspirerar på ett sätt som de tidigare inte kunde.»

W. Ahlén: »Så är det orgelfrågan. Där har det inträffat en sannskyldig omvälvning. Under slutet av 1800-talet och fram till början

av 1900-talet var orgeln på väg att förlora sin egenart, sin »själ». Man sökte utrusta orgeln med en orkestral kapacitet som var främmande för dess verkliga väsen. Den utvecklingen är nu övergiven och nutidens strävanden inom orgelbyggeriet går ut på att orgeln på nytt skall bli — orgel.»

I »*Stockholms stift*», kyrkblad utgivet av Stockholms stiftsbyrå finns år 1949 ett omnämnande om den nya orgeln i Oskarskyrkan, »en orgel som väl i många avseenden torde sakna motstycke inte bara i vårt stift utan också i vidare sammanhang. Engelbrektskyrkans orgel torde visserligen ha flera stämmor men fråga är om denna är fullt likvärdig i tekniskt, dispositions- och intonationsmässigt hänseende.»

Detta uppkallar Oskar Lindberg i Engelbrekt till ett bemötande under »Ordet fritt» i följande nummer av samma kyrkblad. »Är Oskars orgel bättre än Engelbrekts?» »För dagen nöjer jag mig med att försäkra att lika säkert som jag är övertygad om att Oskarskyrkans organist Alf Linder ej skulle vilja byta orgel med mig, lika säkert är att jag absolut inte vill byta med honom. Jag anser nämligen att Engelbrektsorgeln . . . är en mycket förnämlig orgel, både i tekniskt, dispositions- och intonationsmässigt hänseende. Jag har haft glädjen kunna konstatera att denna min mening delas av många både in- och utländska sakförståndiga som haft tillfälle höra orgeln.»

I *Kyrkomusikernas Tidning* (årg. 16, nr 18, 1950) riktar Torsten Nilsson en viss kritik mot genomsnittsstandarden inom det dåtida svenska orgelbyggeriet. Han menar bl a att orgelbyggarna måhända blivit hämmade av en del orgelsakkunniga som i sin rådgivning varit alltför dominerande vid avgivande av förslag till en orgel, gammal eller ny. När sedan samme rådgivare avsynar orgeln och ger sig in på intonationsfrågor finns risk för att orgelbyggaren kommer att sakna tilltro till sin egen för-

måga till självständighet. »Det vore kanske värt ett försök att giva orgelbyggarna fria händer och framför allt – *ansvar*.»

Han jämför danskt och svenskt orgelbyggeri och säger bl a: »Det finns *en* dansk firma som enligt min mening höjer sig över mängden. Denna firma arbetar helt självständigt, den följer endast sin egen på förhand utstakade linje utan hänsyn till sakkunnigas förslag och krav.»

Vilken orgelbyggare han åsyftar framgår med all tydlighet av det förhållandet att T. Nilsson under sin Helsingborgs-tid fick sin orgel ombyggd av Marcussen & Søn. Att hans kritik av sakkunnigas uppträdande knappast kan ha rört orgelrådets medlemmar torde framgå av att H. Weman kallades som sakkunnig vid detta bygge där det bl a gällde att taga ställning till den tidigare orgeln, byggd så sent som 1928 och att bestämma vad som kunde överföras till ett nytt verk för att bilda en enhet med de stämmor som skulle tillfogas. Orgeln byggdes med mekanisk traktur och registratur. Pedalens registratur blev elektromekanisk vilket möjliggjorde insättandet av tre kombinationer. Med sina 41 stämmor blev denna orgel ett framstående instrument kring vilket många organister samlades under orgeldagar 1960. Härvid framträdde på samma gång de välkända orgelmästarna Heiller, Litaize och Walcha med sina orgelkonserter som avslutades med fria improvisationer. Orgeldagarna anordnades av de tre kyrkomusikerorganisationerna där KSV fick dela ansvaret för utformningen tillsammans med den lokala ledningen. Det var denna orgel på vilken sedermera Marie-Claire Alain gjorde en stor del av sina Bach-inspelningar, en orgel till vilken hon ofta återvände.

KSV:s Centralkommitté fortsatte med sina årligen återkommande sammanträden i Stockholm i början av januari, fortfarande under biskop Auléns presidium. Av protokollet från 3/1 1961 framgår att man började diskutera

orgelrådets status. G. Arnér efterlyste synpunkter på frågan om orgelrådets ställning. Enligt Arnér var denna fråga mycket aktuell bland kyrkomusikerna, särskilt som han kunde lämna det något överraskande meddelandet att Musikaliska Akademien skulle ha tillsatt ett orgelråd »till vilket byggnadsstyrelsen numera remitterar sina ärenden medan riksantikvarieämbetet alltjämt vänder sig till oss» (orgelrådet). Musikdirektör Henrik Jansson (suppleant i akademiens kyrkomusiksektion, H.W. ordinarie ledamot) upplyste att det var den inom akademien fungerande kyrkomusikersektionen som handlade inkomna ärenden men att dessa ärenden hittills varit mycket få. Professor C.-A. Moberg ansåg det oförmligt att det existerade ett orgelråd tillsatt av en enskild förening. Han hoppades att skilda parter kunde enas: »Jag var med då orgelrådet bildades. Det har spelat en stor roll som initiativtagare och har utfört ett värdefullt arbete som vi bör vara tacksamma för. Såvitt jag vet har byggnadsstyrelsen möjlighet att ersätta.» W.Å.: »Byggnadsstyrelsen har inga möjligheter att lämna ersättning, något som orgelrådet nogsnamt erfarit under alla dessa år.»

Vid det följande årsmötet i januari 1962 meddelas enligt § 21 i protokollet: »På förslag av Ählén *avskrevs* det vid föregående sammanträde bordlagda ärendet om tillsättandet av en orgelnämnd.»

1961 avgick G. Aulén som ordförande i KSV:s Centralkommitté och efterträddes av biskop G. Borgenstierna med W. Ählén som v. ordf.

Orgelspel med »extra ljudeffekter»

I sin rapport för 1962 berör W.Å. en orgelkonsert som ägt rum i en av Stockholms musikkirkor vid vilken använts »åtskilliga extra ljudeffekter». Det var Karl-Erik Welin som vid en orgelkonsert i Storkyrkan använt sig av metallkulor som vid lämpligt tillfälle släpptes

ner på spelbordets trälock och som åstadkom en smattrande effekt som väckte uppseende. Denna nya metod att väcka intresse för orgelspelet föranledde en livlig diskussion vid centralkommitténs årsmöte och utmynnade i ett uttalande att »generellt när det gäller musik som exekveras i kyrkan, sådant bör undvikas som stör kyrkorummets helgd».

»Skrikorgel» eller »orkesterorgel»

En orgelkonsert i Storkyrkan på den nya Marcussen-orgeln gav eko i pressen. I en recension hade Svenska Dagbladets recensent, Ingemar Bengtsson, berört frågan om »orkesterorglarna» från »förfallets tid» inom kyrkomusiken. Detta föranledde en insändare (läroverksadjunkt S. Claësson) till ett försvar för den romantiska orgeln. »Det är givetvis glädjande med den åtstramning som skett. Men varför inte ett både — och? . . . Det är härligt att — givetvis med måtta — få lyssna till ett »romantiskt» preludium eller höra Widor eller Franck spelas i postludiet. Nog är det bra med en kororgel men varför skall de vara så till övermått rika på övertonsstämmor? Är det bara för att det är modernt? En organist av äldre stammen talade en gång på ett organistmöte om »skrikorgeln» och det ligger något i det.»

I sitt svar framhåller I. Bengtsson att det gäller att ta ställning till en mängd faktorer kanske inte minst frågor om orgelns *användning* inom och utom gudstjänsten, om dess placering, om olika klangideal, om »orgelmässighet», om musikaliska stilfrågor m.m. I den mån som en församling kan hålla sig med en organist som verkligen kan spela den »stora» orgellitteraturen är det givetvis önskvärt med ett instrument som passar till all möjlig repertoar. Ett sådant önskemål kan blott tillgodoses med tämligen stora orgelverk. Men i allmänhet kan församlingarna nöja sig med betydligt mindre orglar, lämpade för det liturgiska spelet. »Kantorerna har haft pretentioner 'over

evne' och därigenom bidragit till att äldre orglar spolierats.»

Men detta om »orgelmässigheten» borde beaktas på ett annat sätt och bli något av en »ledfyr» för nutida orgelbyggare. »Erkännandet av verkprincipen och den 'pyramidiska' klanguppbyggnaden som grundvalar för orgelns egenart . . . är inte nödvändigtvis identiskt med barockpastich. Principerna är inte heller oförenliga med sådana nyare möjligheter som svällarskåp eller elektrisk registratur. Vad kritiken mot orkesterorglarna drabbar är det påfund som äventyrar eller bryter sönder den organiska enheten och samtidigt tappar bort det ädlaste av sekelgamla erfarenheter om mensurering och intonation. Den drabbar också den djupt omusikaliska pneumatik med vars hjälp organisten hör den ton han nyss spelat först när han är på väg att trycka ner nästa tangent. Önskemål om en bred repertoar från skilda tider måste medföra och medge vissa kompromisser. Kompromissandet har sina gränser utanför vilka orgeln upphör att vara en konstnärlig och organisk helhet. Men var de gränserna skall anses gå kan man nog aldrig uppnå full enighet om.»

I samma ämne uttalar sig organisten i Oxelösund, Åke Kullnes, som menar att »man nu till dags torde kunna ge full rättvisa åt såväl gammal som ny orgelmusik med betydligt mindre instrument» än den i diskussionen anförda orgeln i Göteborgs konserthus. Kullnes nämner sin egen nya orgel »som med sina 37 stämmor visat sig överraskande adekvat svara mot verk av Sweelinck, César Franck och sannolikt Messiaen». »Att söka få fram en orgel i kompromissens — eller snarare syntesens — tecken förefaller mig därför ej endast möjligt utan även högst angeläget.»

Att det inom orgelrådet kunde föreligga olika meningar om intonationen av övertonsstämmor och mixturer framgår av en skriftväxling mellan ordföranden W.Å. och orgelbyggare Nils Hammarberg. Den förre påpekar

att samma firma ofta intonerar olika och jämför därvid de båda identiska kororglarna i Uppsala domkyrka och Sct Jacob. I den senare hade intonatören (denna gång Bruno Christianen i Marcussen & Søn) ungefär 10 år senare än i Uppsala intonerat mixturen och efter långvarig övertalning lyckats få den betydligt mildare. W. Å. utbrister: »För liv och pina vill jag inte byta.» Vår ordförande bortser från det förhållandet att en skicklig orgelbyggare alltid intonerar olika beroende på orgelns funktion och plats. I senare fallet i ett litet kyrkorum med bråkdelen av volymen i Uppsala domkyrka.

I arkivet redovisas för år 1960 endast 5 orgelärenden. Men nästa år är antalet uppe i 23. En rad nya orglar byggs under detta år av såväl svenska som utländska orgelbyggare. Här må anföras några:

Eriksbergskyrkan i Uppsala, en förortskyrka, får en helmekanisk orgel om 11 stämmor inom huvudverk, svällverk och pedal. En rad av dessa kranskyrkor skulle inom loppet av några år få »riktiga» småorglar, mestadels av liknande storleksordning. I *Oskarshamn* planerar firman Paul Ott, Göttingen, en helmekanisk orgel om 33 stämmor fördelade på h-verk, bröstverk, ryggpositiv och pedal. För *Oviken* disponeras 25 stämmor i huvudverk, öververk och pedal av Grönlund.

I *Björkö* underkänns en orgel ombyggt 1950 av Wedrup och ny planeras av Hammarberg om 18 st på grundval av en gammal Nordströms-orgel från 1848.

I *Övertorneå* är det Grönlund som tar hand om den delvis rekonstruerade orgeln som en gång stod i Tyska Kyrkan i Stockholm och bygger ut den med huvudverk och öververk till 24 stämmor. I Överjärna byggde Nils Magnusson, Göteborg, en mekanisk orgel med en intressant disposition: *Ryggpositiv*: Rörgedackt 8, Principal 4, Waldflöjt 2, Mixtur 3—4 chor, Dulcian 8. *Bröstverk*: Trågedackt 8, Täckflöjt 4, Svegel 2, Tertian, Oktava 1. *Pedal*:

Subbas 16, Principal 8, Gedackt 8, Kvintadena 4, Sordun 16.

Den s k Buxtehude-orgeln från Mariakyrkan i Helsingborg som hamnat i *Torrlösa* kyrka restaurerades föredömligt av Frobenius.

Ett återfall i en eftersläpande slentrian utgjorde orgeln i *Rättviks kyrka*. Förslaget som utarbetats av O. Lindberg underkändes av orgelrådet vilket icke hindrade att den gamla stabila orgeln (Åkerman & Lund, 1879) ersattes med en elektrisk orgel av samma firma, trots varningar: Orgelrådet konstaterar »med förvåning att Å. & L. skall bygga elektriskt. Dessa tidigare orglar i Engelbrekt, Högalid, Östermalm är avskräckande.» »Efter endast 30 år är en grundlig ombyggnad av Engelbrektsorgeln ofrånkomlig.» Detta sammanhänge med att firman Å. & Lund envist fasthöll vid sitt eget elektriska system som i längden visat sig ohållbart.

Akustikfrågan behandlades under en särskild konferens i Stockholm. Man enades om att större hänsyn borde tagas till kyrkorummets akustik vid orgelbyggena. Kontakt borde upprättas med vederbörande arkitekt för att söka klarlägga de faktorer som gynnar en god orgelklang i varje särskilt kyrkorum.

Man enades om ett uttalande undertecknat av KSV:s orgelråd men tillika av Svenska orgelbyggares förening och Kyrkfrämjandet, det sistnämnda en ny institution som särskilt siktade på att ta tillvara småkyrkornas intressen. Bland de 14 ärendena under 1962 märktes en Svanström-Gullbergson-orgel i Österunda (Uppland) som utökades med en pedal. För Varbergs kyrka planerades en orgel om 36 stämmig orgel som färdigställdes 1966 av Nils Hammarberg, helmekanisk. Lena kyrka (Uppland) fick en ny Grönlunds-orgel som ersatte den tidigare orgeln från 1925 av Furtwängler & Hammer, Hannover, en firma som på 20-talet byggde ett stort antal pneumatiska orglar av typisk industritillverkning.

1963 upptager likaledes 14 ärenden med

en rad helmekaniska orglar, företrädesvis av svenska orgelbyggare. För Skara domkyrka planerades en 46-stämmig orgel med 3 manualer och pedal där svällverket med det största antalet stämmor (14) gör skäl för namnet. Här har även pedalen erhållit ett dussin stämmor. Den som 1965 fullgjorde uppdraget var Poul-Gerhard Andersen, Köpenhamn, tidigare i firman Marcussen & Søn, som etablerat sig som självständig orgelbyggare. Inom orgelrådet rådde delade meningar om den gamla fasaden som i sin originella utformning ansågs böra bli bevarad av H.W. Så blev ej fallet. Det blev en tidstypisk verkorgeluppställning med ljudande fasader.

Under året anordnades på initiativ av byggnadsstyrelsen den 29/5 en konferens om »romantiska orglar». Till denna hade kallats representanter för riksantikvarieämbetet, musikaliska akademien, Kyrkans byggnadsbyrå, tonsättare Bengt Hambraeus, organisterna H. Jansson och J.-H. Åberg, orgelbyggarna Grönlund och Hammarberg samt de båda arkitekterna Rolf Bergh och H. Thafvelin jämte repr. från orgelrådet. Ämnet var särskilt spännande i många avseenden. Det gällde ingenting mindre än att taga ställning till de skiftande värderingarna beträffande orgelklang, intonation, teknisk utrustning, den s k romantiska orgeln kring sekelskiftet och dess möjlighet att tillfredsställa skiftande behov. Härtill kom att en ny syn var på väg beträffande orgelns dynamiska möjligheter varom de på senare år alltmer framträdande svällverken talade sitt tydliga språk. Fara förelåg att man kände sig färdig med den riktiga orgeln vilket kunde medföra en stagnation i orgeltänkandet hos såväl rådgivare som orgelbyggare.

Bland de 17 ärendena under 1964 märktes några äldre orglar där riksantikvarieämbetets egen sakkunnige Axel Unnderbäck utförde undersökningar som ledde till restaureringar. Det gäller orglarna i Svärta och Tyresö. Orgeln i slottskapellet i Rosersberg restaurerades av

Bröderna Moberg för en summa som vid den tiden ansågs mycket hög men likväl måste accepteras.

1964 hade orgelrådet varit verksamt i 30 år

Denna verksamhet kröntes med restaureringen av *Cahman-orgeln i Lövstabruk*. Orgeln hade blivit föremål för en översyn av den i Lövstabruk verksamme orgelbyggaren John Vesterlund som redan 1933 hade pneumatiserat sleiflådan till ryggspositivet, detta för att underlätta andragningen av registren som var placerade i själva ryggspositivet. Denna restaurering var mycket dilettantmässigt utförd men hade dess bättre icke skadat orgelverket i dess klangliga och tekniska funktioner. Med så mycket större tillfredsställelse kunde man därför hälsa församlingens beslut att överlåta den slutgiltiga renoveringen till en erkänt skicklig restauratör, Marcussen & Søn. Denna firma förfogade över skickliga specialister som var vana att handskas med gamla orglar och som tillika av läromästaren Sybrand Zachariassen hade lärt sig mensurerings- och intonationskonst. Med en otrolig noggrannhet skred man till verket att gå igenom de gamla luftflådorna med tillhörande kanaler och tekniska utrustning. Det gällde att inte göra några ingrepp som äventyrade den Cahmanska orgelns integritet. Ett antal pipor måste ersättas med nya. Här kom deras kunnighet väl till pass antingen det gällde labial- eller tungstämmor. Noggranna uppmätningar av mensurer m m gjordes av Hans Weding. Renoveringen blev ett lysande resultat på ett kunnigt och hängivet arbete där man inte skydde några medel för att göra full rättvisa åt detta vårt lands främsta gamla orgelverk.

I samband med Ärkesätets 800-årsjubileum kunde den till jubileet anordnade konferensen »Liturgi och kyrkomusik» göra en utflykt till Lövstabruk för att lyssna till den orgeldemonstration som hölls av H. Weman.

Orgelverket är byggt 1726–1728 av Johan Niclas Cahman.

Huvudverk: Principal 8 (fasad), Quintadena 16, Quintadena 8, Rörflöjt 8, Oktava 4, Spetsflöjt 4, Quinta 2 2/3, Oktava 2, Mixtur 5 chor, Trumpet 8

Ryggpositiv: Principal 4, Quintadena 8, Gedackt 8, Flöjt 4, Quinta 2 2/3, Oktava 2, Mixtur 4 chor, Vox humana 8

Pedal: Subbas 16, Principal 8 (fasad), Gedackt 8, Oktava 4, Quinta 5 1/3 Rauschquint 2 chor, Mixtur 4 chor, Basun 16, Trumpet 8, Trumpet 4.

Tonomfång: Huvudverk och ryggpositiv C-f³, pedal C-d¹

I samband med utflykten till Lövestabruk besöktes kyrkorna i Hökhuvud, Valö, Vendel och Tensta. Kyrkorna demonstrerades av dr B.I. Kilström och orglarna av Henry Weman.

Under de 40 åren av orgelrådets verksamhet har namnet Lövestabruk på ett särskilt sätt känts förpliktande. Det var här som den första konferensen anordnades under beteckningen *Lövestabruksdagar för kyrkomusik och kyrkokonst* mellan den 14 och 16 oktober 1938. Representanter för olika ämnesområden inbjöds att delta i denna konferens. Att intresset var stort framgick av att de 50 tillgängliga inackorderingsplatserna snabbt fulltecknades. Det var konsthistoriker, arkitekter i ledande ställningar, orgelbyggare och orgelrestauratörer, organister och präster. Utformningen av dagarna anförtroddes åt KSV i Ärkestiftet (ordf H. Weman) tillsammans med dr Einar Erici och pastor loci, kyrkoherden T. Lind. Programmet upptog konsert i kyrkan (H. Weman) med anslutande besök i kyrkorna i Österlövsta, Tegelsmora, Vendel, Tensta, Hökhuvud och Valö. Professor H. Cornell demonstrerade kyrkmålningarna och belyste de olika målarskolorna, rikt företrädna i uppländska kyrkor.

Orglarna förevisades av H. Weman som gav

en överblick av våra svenska orgelbyggareskolor som i kyrkorna var företrädna alltifrån 1700-talet fram till vår egen tid.

Det förtjänar att omnämnas att programmet inrymde en »slottskonsert» på inbjudan av innehavaren av Lövestabruk, baron Louis de Geer, där bl a förekom kammarmusik under medverkan av professor och fru Hugo Theorell (violin och cembalo) och en bygdens egen nyckelharpspelare. Den intressant kulturhistoriska bilden kompletterades av medverkan av Upplands-skalden Olle Thunman med sång och uppläsning. Till den tidens umgängesformer hörde att samtliga deltagare bjöds på magnifik gästfrihet av herrgårdens innehavare. Om detta var den första av orgelkonferenserna kan i detta sammanhang lämpligen erinras om den sista som orgelrådet anordnade som *Orgeldagar i Stockholm 16–17 april 1963*. Inbjudan utgick liksom förut till »representanter för vederbörande statliga myndigheter, arkitekter, orgelbyggare, kyrkomusiker och övriga intresserade till orientering i och överläggningar om aktuella orgelbyggnadsproblem». Konferensen var förlagd till riksantikvarieämbetets lokaler (Statens historiska museum) och behandlade sådana ämnen som »Orgelfasaden ur traditionell och funktionell synpunkt speciellt 1800-talsfasaden och nutida orgelbyggeri» (Thafvelin, Weman), »Orgelns placering i kyrkorummet» (R. Bergh), »Korpositiv eller kyrkorgel» (W. Åhlén).

I samband med utflykter till närliggande kyrkor anordnades diskussion om *akustikproblemet*. Under en följande dag behandlades en rad tekniska orgelbyggarefrågor: »Renstämda orglar» (S. Magnusson), »Trådmekanik och luftlådor av plast» (G. Mårtensson), »Mekanisk eller elektrisk registratur» (G. Grönlund).

Under dagarna anordnades konserter i Oskarskyrkan och Storkyrkan under medverkan av en rad organister (T. Sörenson, T. Nilsson, S. Schönberg, W. Åhlén). Att intres-

set var stort framgång av deltagarantalet: 165 personer.

I dagarna deltog en rad representanter för såväl byggnadsstyrelsen som riksantikvarieämbetet, det senare företrätt av riksantikvarie Bengt Thordeman. Vid Centralkommitténs årsmöte i januari 1964 omvaldes de tre medlemmarna av orgelrådet (G. Arnér, H. Weman, W. Åhlén). Den 8/1 1965 adjungerades docent Johan Sundberg som det året skrivit en avhandling om försök att fastställa orgelklangens funktion.

Delade meningar II

Att meningarna kunde bryta sig vid bedömningen av de många orgelärendena har framgått bl a av behandlingen av orgeln i Sct Nicolai i Nyköping. Den dubbla lojaliteten mellan ett orgelverks funktioner i gudstjänst och konsertspel och hänsynen till en äldre orgels orgelhistoriska värde, allt detta som orgelrådet hade att överväga som rådgivare åt församlingar och myndigheter kunde ibland (fastän mycket sällan) föra till skiljaktiga uppfattningar även inom orgelrådet. Så blev fallet med orgeln i *Börstils kyrka* (Uppland).

Här fanns det som en gång i tiden (1783) varit en Olof Schwan-orgel. 1933 blev orgeln tillbyggd med en manual och pedal (efter förslag av B. Wester) av J. Vesterlund. Då orgeln började visa tekniska svagheter (pneumatiska bälgar etc) och då församlingen hade en energisk kantor, Sven-Erik Lingman, erhöll H. Weman kyrkorådets uppdrag att utreda orgelfrågan. En undersökning gav resultatet att den gamla Schwan-orgeln vid orgelns ombyggnad 1933 hade blivit föremål för kraftiga ingripanden och att endast ett fåtal av originalstämmorna fanns kvar. Man kunde knappast längre tala om en Schwan-orgel. I överensstämmelse härmed behandlades ärendet i orgelrådet där det beslöts att förordna en restaurering av

den 2-manualiga orgeln från 1933 med de kompletteringar i dispositionen som ansågs vara påkallade. Ärendet gick vidare till riksantikvarieämbetet som framförde kravet (via A. Unnerbäck) att Schwan-orgeln borde renoveras och om möjligt återställas i sitt ursprungliga skick. Enligt Weman skulle detta innebära att man i stor utsträckning skulle nödgas tillverka nya pipor i något slags gammal stil och att man genom denna lösning knappast skulle kunna komma fram till en Schwan-orgel. Det framhölls också att man på nära håll hade tillgång till en original-Schwan-orgel i Hökhuvud och att man borde tillgodose församlingens och kantorns önskemål om ett fullgott utrustat instrument med större möjligheter att reproducera orgelmusik av större format.

I orgelrådet fann en av medlemmarna, G. Arnér, för gott att frånga sin tidigare uppfattning för att ansluta sig till den unnerbäckska linjen. Då församlingen vidhöll sina önskemål att vilja ha kvar sin orgel bakom den gamla fasaden på läktaren och inte ville vara med om en minskning av instrumentets resurser genom en återgång till ett enmanualigt verk med ett omfång från C-d¹, gick ärendet till K. Maj:t efter yttrande av Musikaliska akademien. Då Weman vid den tiden befann sig i Afrika hade han inga möjligheter att som ledamot av akademien föra talan i ärendet. Församlingen hänvisades till ämbetets förslag att renovera Schwan-orgeln.

Inför de dystra utsikterna att med minskade musikaliska möjligheter söka fullfölja ett påbörjat musikaliskt upprustningsarbete i denna del av Roslagen lämnade kantor sin tjänst i Börstil. Under tiden som de fortsatta utdragna förhandlingarna långsamt skred vidare anskaffade församlingen en kororgel. Den gamla orgeln står stum på sin läktare. För församlingen återstår att söka komma till rätta med den gamla orgeln, en utgiftsfråga av an-

senliga dimensioner för en landsförsamling i Uppland. En ändamålsenlig lösning?

I samband med »Börstil-fallet» tillät jag mig att avfatta en skrivelse till riksantikvarieämbetet som dels innehöll en allmänt hållen redogörelse för de principer efter vilka orgelrådet hittills hade arbetat, dels en anhållan att ämbetet borde genomföra en inventering av landets kulturhistoriskt värdefulla instrument, en undersökning som borde grunda sig på sakkunnig bedömning. Jag tillät mig framhålla att en sådan undersökning borde gå ett steg vidare utöver E. Ericis inventarium, som saknade en bedömning av orglarnas beskaffenhet. En annan sida av rådgivningsverksamheten betonades. »Man kan med en viss oro märka en tendens från ämbetets sida att slå in på en linje som med åsidosättande av orgeln som gudstjänstinstrument renodlar den rent historiska synen när det gäller de gamla orglarna och deras behandling.»

Skrivelsen vars huvudinnehåll berörde Börstil-fallet i vilket jag som av församlingen tillkallad rådgivare var särskilt engagerad undertecknades givetvis endast av mig själv. Då frågan om orgelns ställning i kyrkan och därmed sammanhängande problem vid orgelrestaureringar emellertid hade blivit en angelägenhet i vida sammanhang sändes kopia av skrivelsen bl a till Svenska Kyrkans Liturgiska Nämnd där vi börjat ägna denna fråga uppmärksamhet.

Skrivelsen väckte en viss irritation hos riksantikvarieämbetet. I sitt svar påpekade ämbetet bl a angående en av orgelrådets medlemmar (G. Arnér) att de framförda åsikterna i många väsentliga punkter icke överensstämde med hans uppfattning (se ovan beträffande Börstil). Man tillbakavisade antydningarna att ämbetet skulle renodla de historiska synpunkterna och man ansåg att en ny inventering var överflödig. Denna skrivelse var undertecknad av 1:e antikvarie P.O. Westlund med vilken orgel-

rådet under många år haft ett förtroendefullt samarbete.

Under år 1964 avled E. Erici och A. Schweitzer, två män som W. Åhlén ägnar en särskild uppmärksamhet i den följande årsrapporten. De hade på var sitt håll utfört ett betydelsefullt upplysningsarbete i vårt land för bevarande av de gamla orglarna.

I rapporten berörs en ny uppfinning av orgelbyggare Stig Magnusson i Göteborg som hade lyckats konstruera en teknisk anordning som gjorde det möjligt att förse en helmekanisk orgel med fria kombinationer, en uppfinning som måste hälsas med tillfredsställelse av alla organister vilka eljest var beroende av minst en, helst två registratörer för de större orglarna. Denna anordning hade för första gången prövats i Alingsås landskyrka. Under året hade en märklig orgelrestaurering ägt rum. En Schiörlin-orgel i Alvesta kyrka hade på ett berömvärd sätt restaurerats av Bröderna Moberg.

1965 behandlades 17 orgelärenden

Det minskade antalet har sin förklaring bl a däri att den nya kyrkomusikerstadgan börjat fungera enligt vilken domkyrkoorganisten blev den orgelsakkunnige inom sitt stift.

Men främsta anledning torde givetvis ha varit att ämbetet som numera hade sin egen sakkunnige, antikvarie A. Unnerbäck, icke ansåg det nödvändigt att vända sig till orgelrådet. Ämbetet kunde dessutom hänvisa till att man fortfarande samarbetade med en av orgelrådets medlemmar, G. Arnér.

Nya vinder

Slutet på 60-talet medförde ett berikande av den kyrkomusikaliska verksamheten i församlingarna. Man började att musicera på ett frimodigare och mera omväxlande sätt. Till detta

bidrog att andra instrument än orgeln kommit alltmera till användning. Stråkar och blåsinstrument spelade upp kring cembalo eller orgel och detta särskilt sedan *alltflera kororglar* kommit i bruk. Man behövde inte trängas på de ofta minimala läktarutrymmena. I koret fanns plats för körer och instrument. Detta bidrog också till att publikintresset började öka. Samspelet mellan lyssnare och utövare ökade också intresset för att göra insatser. Ungdomskörerna stimulerades av kantorerna till nya inbrytningar inom såväl gammal som ny musik. Det visade sig ofta lättare att göra ungdomarna förtrogna med gregorianska tonslingor i introitus eller satsa på djärva körställningar av mera avancerat slag.

Inom orgelmusiken skapades en ny musik. Det var inte längre angeläget att komponera preludier och fugor. Man började som en kontrast mot de stränga formerna att låta sig inspireras av stämningar och känslor. Förebilden fann man bl a hos Olivier Messiaen som skapat en flödande orgelmusik i sina »Transfigurations» eller i »La Nativité». Hos oss blev det framför allt Bengt Hambraeus och Karl-Erik Welin som kom att representera denna nya orgelstil.

Ett märkligt tillfälle erbjöd sig 1964 då dessa båda tonsättare inbjöds att delta i Ärkesätets 800-årsjubileum. Det skedde vid en orgel- och körkonsert där den stora orgeln i väster och kororgeln samtidigt användes i det till jubileet komponerade körverket »Responsorier» för två orglar, kör, tenorsolo och kyrkklockor, en märklig midnatts-konsert som samlade en fullsatt domkyrka. Samtidigt framfördes Ligetis »Volumina» för orgel (Welin) och J.W. Morthensons »Eternes» (uruppförande).

Domkyrkans stora orgel från 1871 lämpade sig synnerligen väl för en expressiv musik av detta slag och de agerande lämnades fria händer att handskas med de långa registerandragen som till hälften utdragna åstadkom

tonlägen av odefinierbar höjd (särskilt utnyttjat i »Eternes»).

Den expressiva orgeln syntes vara i antågande. För att förverkliga sina idéer krävde tonsättarna icke endast praktfulla rörverk och skimrande mixturer utan framför allt ett *svällverk* med inbyggda expressionsmöjligheter i form av crescendo och diminuendo. Frågan om svällverket kom åter in i debatten även om de flesta orgelbyggarna helst skulle vilja stanna kvar i befästa ställningar. Det dogmatiska mekaniska tänkandet i fråga om den mekaniska registreringens besvärligheter började också ifrågasättas. Uppsalaorgeln med sina fyrdelade luftflådor hade på ett elegant sätt löst problemet redan för 160 år sedan. Att bygga efter detta system skulle emellertid bli alltför dyrbart. I stället började man på nytt fundera på möjligheterna att använda elektropneumatiken för registreringen. Ett steg vidare skulle vara att använda de senaste landvinningarna inom datatekniken.

Under de närmast följande åren fortsatte orgelrådet sin verksamhet även om i reducerad skala. Många av de tidigare planerade orglarna fullbordades. Dit hör en rad småorglar som tidvis tillverkades i serier. Detta möjliggjorde även för många småkyrkor att skaffa sig piporglar till överkomligt pris. Dessa orglar fick nöja sig med ett minimum av stämmor, vanligtvis 4' som var spelbara från den enda manualen med bihangspedal.

Gamla Uppsala kyrka fick en Hammarberg-orgel 1969 om 27 stämmor. Nora kyrka (Ärkestiftet) fick en Grönlund-orgel om 26 stämmor 1968, Tierp en Åkerman & Lund-orgel 1968 om 21 stämmor, Lunda kyrka 14 stämmor av samma firma, alla de nämnda mekaniska och givetvis med sleiflådor. Större orglar i Ärkestiftet byggdes i Ovanåker 1968 av Hammarberg (26 st), Norrtälje 1971 av Åkerman & Lund (42 st) och Gävle, Helga Trefaldighet, 1972 av Grönlund med 42 stämmor. Samma kyrka fick året förut en kororgel om

16 stämmor av samme orgelbyggare. I Göteborg byggde Stig Magnusson om den stora orgeln i domkyrkan (46 st) och 1970 den 50-stämmiga orgeln i Kristine kyrka.

Vid utgången av 60-talet byggdes orglarna med sleiflådor och helmekanisk traktur. Registraturen var mestadels också mekanisk. I de större orglarna hade man börjat använda elektropneumatiken för att kunna anlägga vissa former av kombinationer.

Orgelråd – Orgelnämnd?

Vid Centralkommitténs (CK) sammanträde i januari 1968 valdes för orgelsektionen H. Weman (sammankallande), Johan Sundberg och G. Arnér. W. Åhlén hade året förut av sagt sig medlemsskap i orgelrådet men valdes till v. ordförande i Centralkommittén. CK beviljade ett anslag av 1000 kr för att anordna orgeldagar. Härvid borde man söka intressera Kyrkans Byggnadsbyrå (L. Ridderstedt) att träda in som medarrangör och »att etablera kontakt med den orgelnämnd som är under bildande». Vid de planerade orgeldagarna borde man söka »behandla restaureringsfrågorna, inte minst med hänsyn till de allt oftare uppkommande konflikterna mellan å ena sidan antikvariska och museala aspekter och å andra sidan det aktuella musicerandets i församlingen behov».

Vid den följande diskussionen menade L. Ridderstedt att en planerad orgelnämnd borde anknytas till Pastoratsförbundet. »Den skulle på ett effektivt sätt kunna bistå församlingarna när de konfronterades med denna aktivitet.» Från organistföreningens håll (A. Johnson) föreslogs att Musikaliska akademien borde vara huvudman för en orgelnämnd.

Önskemålet att ett orgelråd eller orgelnämnd skulle få en bredare förankring syntes kunna förverkligas. Ett par sammanträden hölls i Stockholm i regi av Kyrkans Byggnadsbyrå och under ordförandeskap av biskop Askmark. Man tänkte sig närmast en »Svenska Kyrkans

Orgelnämnd» i samarbete med Pastoratsförbundet. Mer än till förberedande sammanträden ledde emellertid ej detta initiativ.

Men att ärendet var aktuellt berodde också på ett annat förhållande. Vid denna tiden pågick en utredning om de framtida relationerna mellan de tre organisationerna Kyrkosångens Vänner, Kyrkosångsförbundet och Kyrkomusikernas Riksförbund. Under de två närmast följande åren fortsatte detta utredningsarbete.

Vid CK:s sammanträde i januari 1970 hade man kommit så långt att man preliminärt kunde tillstyrka den föreslagna fusionen, vilket enligt en del oppositionella röster skulle komma att innebära att det gamla KSV skulle uppgå i det större kyrkosångsförbundet. Redan tidigare hade W. Åhlén och H. Weman undanbett återval till CK:s styrelse. Detta medförde att man i orgelrådet vakansatte platsen efter H. Weman och att till orgelrådet omvaldes Johan Sundberg och Gotthard Arnér.

Men frågan om ett orgelråd/orgelnämnd kvarstod såsom något som borde få en lösning. När KSV upphörde i sin gamla funktion hade dess orgelråd icke längre någon huvudman.

För att få klarhet beträffande Riksantikvarieämbetets ställning tillskrev undertecknad antikvarie P.O. Westlund med förfrågan angående ämbetets behov av ett orgelråd. P.O. Westlund var den som under många år handlade orgelärendena i bästa samförstånd med orgelrådet. Han tillhörde under senare år kretsen av KSV och var ledamot av sektionen för »kyrkorummets liturgiska funktion och parament». För att underlätta det förutsedda svaret sammanfattade jag mina synpunkter på de senare årens rådgivningsarbete: Spridning av rådgivningen via domkyrkoorganisterna i sina respektive stift, ämbetets egen sakkunskap, orgelbyggarnas numera väldisponerade förslag vilket i viss mån blivit resultatet av orgelrådets verksamhet.

P.O. Westlund kunde också i sin svarsskrivelse bekräfta att en fortsatt rådgivning av ett orgelråd eller en ny orgelnämnd vore obehövlig. Detta bekräftades sedermera i den tackskrivelse för mångårigt rådgivningsarbete som undertecknats av dåvarande riksantikvarien Sven Jansson.

Som tidigare nämnts passerade en del orgelärenden Musikaliska Akademiens särskilda kyrkomusikkommitté. Som medlem av denna kommitté från dess bildande fram till 1967 (man är icke aktiv kommittéledamot inom akademien efter fyllda 70 år) kunde jag konstatera att de många övriga ärendena icke lämnade tid för ett omfattande utredningsarbete om orglarna. Då planerna på att bilda ett kyrkans eget orgelråd syntes ha blivit bordlagda blev det naturligt att tankarna på en akademiens orgelnämnd fördes fram. Att en rådgivning var behövlig, därom rådde knappast delade meningar inom såväl kyrkoförsamlingarna som kyrkomusikerkåren.

1972 var tiden mogen för ett beslut och då bildades alltså Musikaliska Akademiens orgelnämnd. Den fick en bredare sammansättning med representanter för skilda kyrkliga aktiviteter. Även de svenska orgelbyggarna blev representerade i denna nämnd som kom att omfatta sju ledamöter. Av ledamöterna från gamla orgelrådet ingår i den nya orgelnämnden Gotthard Arnér såsom dess ordförande. Rådgivningen avstannade icke under mellanperioden från 1970 tills den nya orgelnämnden bildades. Här må omnämnas ett par orgelärenden där undertecknad varit rådgivare. De belyser den rådande situationen i olika avseenden.

De flesta svenska församlingar, även de minsta, har uppvisat stor generositet när det gäller att hålla sina orglar i gott skick, detta trots de alltmer stegrade priserna. Det är de starkt ökande arbetslönerna som förorsakat den enorma stegringen på orgelbyggarna. Enligt en uppgift i SvD 9/1 1976 skulle den 56-stäm-

miga orgeln i Katarina kyrka i Stockholm betinga ett pris av 1,4 miljoner kronor vilket skulle utgöra ca 25 000 kr pr stämma, detta jämfört med omkr 1000 kr pr stämma kring 1935.

I *Mariakyrkan i Sigtuna* utgick man från början från mera måttfulla proportioner. Efter kyrkans restaurering som dragit dyra kostnader måste en viss sparsamhet anbefallas. Resultatet från den klangfulla Jehmlich-orgeln, byggd 1972, visar att en tvåmanualig orgel om 24 stämmor tillfredsställer höga anspråk för såväl gudstjänst som konsert, detta trots att orgeluppställningen i nedre delen av ett sidoskepp icke är den allra gynnsammaste.

Från *Leksands kyrka* kommer en larmrapport att den elektropneumatiska trakturen från 1953–54 års ombyggnad klaffat samman efter ca 20 års användning. Orgelrådet varnade på sin tid för att använda det tillämpade systemet. Nu förestår utredning som måste leda till att trakturen byggs upp helt mekaniskt för en beräknad kostnad av ca 250 000 kr.

Efter *Kumla kyrkas* brand återstod endast kyrkomurarna. En helt ny orgel måste byggas och kyrkorådet anmodade den förut anlitade orgelbyggaren, Paul Ott, Göttingen, att utföra uppdraget. Det blev en tremanualig orgel med pedal om 46 stämmor, byggd efter helt moderna principer med sleiflådor och mekanisk traktur. Här finns ett expressivt svällverk, huvudverk och ryggpositiv, alla utbyggda med aliquoter, mixturer och rörverk. Arkitekten Jerk Alton har på ett lyckligt sätt brutit den pastischartade neobarockuppställningen och har i dess ställe skapat en sammanhängande mjuk fasadanordning med ljudande pipor och sk spanska (utåtriktade) trumpeter. Att sedan trävirket är inmålat i gröna, bruna, röda färger i anslutning till östpartiets skogsgröna Edenparadis (Per Andersson) ger åt västpartiet en prägel av fest och glädje som svarar mot vad orgeln kan åstadkomma i klangligt avseende. Vid dispositionens uppgörande har stor vikt

lagts vid orgelns dynamiska möjligheter, främst genom det effektiva svällverket. Här kan utföras orgelmusik från renässans fram till modern tid. Orgelbyggaren har tagit fasta på den moderna teknikens möjligheter att via ett sinnrikt datorsystem kunna traktera orgeln med ett nära nog obegränsat antal registerkombinationer. Vid sidan av spelbordet finns nämligen en dataanläggning med ett hålkortsystem som möjliggör att på förhand ställa in alla önskade omregistreringar under spelets gång. För organisten är det en ovärderlig hjälp att genom att trycka på en knapp få in önskad klangväxling på exakt tid utan att vara beroende av två medhjälpare. Det är veterligen för första gången som detta system praktiserats i vårt land.

Det gick många turer innan den stora orgeln i Uppsala domkyrka fick sitt program fastlagt för den restaurering som nu genomföres i anslutning till domkyrkans renovering. I samråd med S. Zachariassen framlades ett förslag till orgelns ombyggnad redan 1934 (i samband med Ragnar Östbergs restaureringsförslag).

En plan förelåg att förse domkyrkan med en större orgel som (något à la Weingarten) skulle omrama det stora västfönstret. Ovanför fönstret skulle finnas ett kronverk, i mellanläget huvudverk och svällverk och slutligen ett ryggspositiv förutom pedalverket placerat i två delar på sidorna. Zachariassens dröm att kröna sin orgelbyggarebana med denna orgel i Skandinavien största kyrkorum gick emellertid om intet. Alla planer på ombyggnad lades åt sidan i avvaktan på kyrkans restaurering.

Den nu pågående restaureringen av orgeln har tagit fasta på orgelns ställning som ett unikt verk, värt att bevara, från en glansperiod av svenskt orgelbyggeri. Ett detaljerat och omsorgsfullt arbete pågår att återställa luftlådorna med dess mekaniska styrning i perfekt skick. Barker-anläggningen kommer att bibehållas efter grundlig översyn. Beträffande pipverket

sker en noggrann översyn. Ett fåtal stämmor som togs ut 1939 insattes och en del nya kompletterar totalklangens i samma anda som skedde 1939. Man har anledning förmoda att resultatet skall bli tillfredsställande när den stora orgeln efter 4 1/2 års tystnad äntligen kommer att ljuda igen med den bärighet som är dess särmarke.

Under en 40-årsperiod har det förunnats orgelrådet och dess medlemmar att följa utvecklingen och i någon mån bidra till att befordra densamma i rätt riktning. Otviveltäckta landvinningar har gjorts. Hit måste räknas att orgeln hävdade sin självständighet som ett konstnärligt instrument vilket vunnit allt större uppmärksamhet. Den nya orgellitteraturen vittnar om att orgeln som instrument icke stått stilla. Det har varit en ömsesidig påverkan där krav som ställts har kunnat uppfyllas. Under en 40-årsperiod har orgelns tekniska utrustning stabiliserats. En återgång till beprövade luftlådstyper, styrda efter klassiska principer, har tvingat fram logiska uppställningar bakom orgelfasader som är klingande. Klangligt har orgeln berikats på ett sätt som gjort den till ett instrument med en mångskiftande användning för att kunna reproducera musik från skilda epoker. Orgelbyggarens inställning till tillverkningen av orgelns alla detaljer har förfinats. När han är som bäst är han säkerligen beredd att instämma med Sybrand Zachariassen när han hävdade att varje orgel är ett unikt instrument. Det gäller för den bästa att aldrig känna sig färdig men att ständigt vara nyskapande. Det finns eljest risker för att man stannar i klichéer och upprepningar. Vårt lands orgelbyggare har varit lyhörda för ständigt stegrade krav. Detta har lett fram till en hög standard och en produktion av sällsynt hög kvalitet. Man gläds över att vårt land numera hävdar sin ställning som ett orgelbyggerland av rang på den europeiska kontinenten.

Henry Weman